

Betje Wolff en Aagje Deken

redactie: P.J. Buijnsters, Hella S. Haasse en Daisy Wolthers

bron

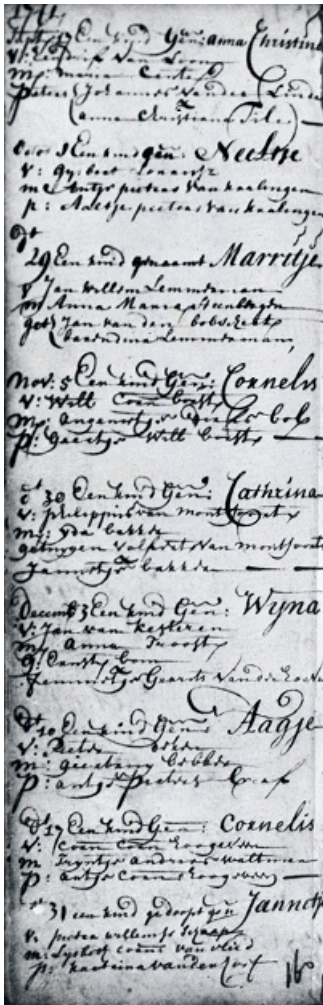
P.J. Buijnsters, Hella S. Haasse en Daisy Wolthers (red.), *Betje Wolff en Aagje Deken* (Schrijversprentenboek 20). De Bezige Bij, Amsterdam / Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag 1979

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/buij001betj01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

Geboorte en doop van Betje en Aagje

1. Inschrijving in het doopregister van Aagje.

1738

24 juli: Elisabeth ('Betje') Bekker geboren (27 juli gedoopt) te Vlissingen als jongste kind van de bemiddelde koopman Jan Bekker en diens vrouw Johanna Boudrie, beiden lidmaat van de Nederduitsch Gereformeerde Kerk. Het gezin bestond verder uit drie jongens (Laurens, Matthijs en Jan) en nog een meisje: Christina. Een eerdere dochter Elisabeth (gedoopt 16 maart 1725) was al op 11 juli 1727 overleden.

De familie woont van 1735 tot 1751 in het in 1947 gesloopte Huis met den Zonnewijzer op de Nieuwendijk, hoek Lombardstraatje (thans nr.21). Daarnaast bezaten zij een buitentje *Altijd wel*, gelegen aan de kleiweg van Vlissingen naar West-Souburg. Het is in de Napoleontische tijd afgebroken.

1741

december: Aagje Deken, van wie de geboortedatum niet bekend is, geboren in het rechtsgebied van Nieuwer-Amstel, als dochter van de veeboer Pieter Teunisz. Deken en diens vrouw Geertruy Bebber. De ouders waren 1 januari 1730 getrouwd. Twee vóór Aagje geboren kinderen stierven heel jong.

10 december: gedoopt in de Nederduitsch Gereformeerde Kerk te Amstelveen, eveneens behorende tot het rechtsgebied Nieuwer-Amstel.

Door sterfte onderzijn vee verarmd, verhuist Pieter Deken met zijn gezin naar de Zwaluwe buurt, halverwege Ouderkerk en Uithoorn aan de linkeroever van de Amstel; hij en zijn vrouw zullen deze toestand niet lang overleven.

Reeds nog maar een tweejaarig kind zynde wierd zy reeds dikwyls, nadat zy weinige oogenblikken te vooren, nog vroolyk in de kakstoel zat te speelen, voor dood uit de zelden opgenoomen, dan had zy hevige koortsen die dikwyls tweeendertig uren duurden, de koorts ging af en zy liep weer vroolyk spelend daar heen.

Aagje over Betje aan de weduwe J. Dóll, 19 januari 1804

*Natuur, ó Godlyke Albehoeder,
Dreef my wel naar myn' lieve Moeder,
Ik speelde graag aan 's Vaders schoot;
Doch zonder het waarom te weeten,
Dan dat ik van hen, speelgoed, eeten,
En dagelyksche hulp genoot.*

*In deeze jonge onnoozle dagen,
Wierdt, door uw altoos wys behagen,
Myn' lieve Moeder my ontruikt:
Een weinig tyds daar na myn Vader.
Geen Kind, dagt yder, hadt het kwaader.
't Wordt al te vroeg zo sterk gedrukt.*

*Ik zag de Buuren om my weenen,
En liep 'er spelende onder henen;
Ik bragt myn Pop aan 's Moeders kist;
Ik poogde haare wang te streelen;
'k Verzogt dat zy met mij wou speelen,
Daar ik niets 't minst van sterven wist.*

Over de dood van Aagje's ouders;

Economische liedjes, 1781, III, uit: Het dankbaar weeskind, p. 236 (W & D)

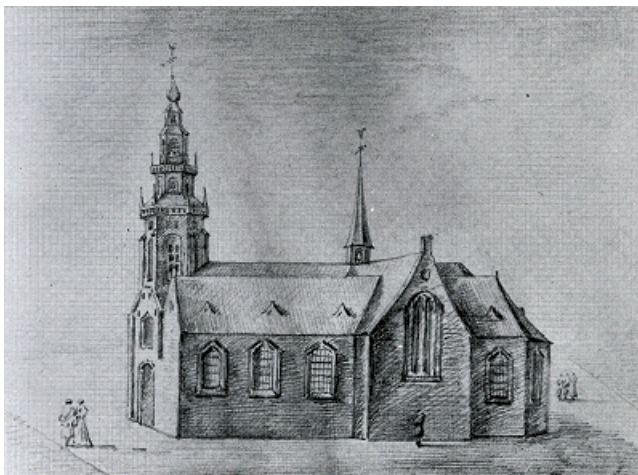
2. Gereformeerde Kerk te Amstelveen waar Aagje werd gedoopt. Tekening in O.I. inkt door H. Schouten.

3. Geboortehuis van Betje aan de Nieuwendijk, rechts op de hoek van het Lombardstraatje te Vlissingen. 19de eeuwse foto.

Maria J^{de} de Saaijaar Jolina J^{de} Leonard 18 maj 1731
 Abraham X Gerrit J^{de} Gekker J^{de} Anna Louijck 17 junij
 Seladina Simon Muller Adriana Leindeg 18
 Francina Jan de Loke Lintje de Vos 22 junij
 Hermanus Robbegt Zollevant Gerbragte Gijns 22
 Jan Jan Pieltvelt Lebrigna de Voogt 29
 Louijck Jan Verbeke Maria Tuijman 2 julij
 Elisabeth J. Gekker J. Zandria 14
 Adriana J^{de} Jan. Mylars Zorborn Adriana 3 augst
 Magdalena
 Cornelia Casparus Willagaards H^{te} v. Woonij 22
 Pieter Abm. J^{de} J^{de} Maria Matet 12 sept
 Catharina J^{de} J^{de} J^{de} Pa. de man 31 octob
 Jan Gerardus Pieter Albertus Apolonia v. Woonij 5
 majen
 Susanna. Witte van Zaad Maria Pinteras 5 x bar

4. Inschrijving in het doopregister van Betje.

5. Groote of Sint Jacobskerk te Vlissingen waar Betje werd gedoopt. Potloodtekening.

Inleiding

Wolff en Deken - die namencombinatie lijkt zo vanzelfsprekend, dat men zich pas achteraf realiseert, dat beide schrijfsters eerst betrekkelijk laat (Betje was toen 38, Aagje drie jaar jonger) met elkaar in contact zijn gekomen. Sociaal en mentaal vrijwel elkaars tegenpolen, waren zij ook als dichteres al gevormde persoonlijkheden, toen in 1777 na het overlijden van ds. Wolff hun samen wonen-en-werken begon. En hoewel ieders aandeel in hun gemeenschappelijk uitgegeven romans, dichtbundels en essays zelfs door de scherpste waarnemer onmogelijk meer te ontdekken valt, zij bleven toch tot het einde toe geheel verschillende karakters, elk met zijn eigen geschiedenis. Vandaar dat dit Schrijvers Prentenboek als een drieluik is opgebouwd: aan het dubbelportret gaan twee afzonderlijke portretten vooraf.

Nu wil het ongeluk, dat er juist van Betje Wolff en Aagje Deken maar heel weinig beeldmateriaal bewaard is gebleven. Voor de hoofdmomenten van hun zo gevarieerd leven missen wij elke visuele ondersteuning. Geen portretten van de wederzijdse familie, van Betje's jeugdliefde Gargon, van ds. Wolff, van Herman Noordkerk, Maria Bosch, Cornelis Loosjes en ga zo maar door. Hun bijna tienjarig verblijf in het Franse Trévoux vormt ook in dit beeldverhaal zoveel als een blinde vlek.

Onder oude portretgravures staat dikwijls in een bijschrift te lezen, dat wie de afgebeelde echt wil leren kennen zich beter rechtstreeks tot diens werk kan wenden. Daarin immers zou zijn wezenlijke gestalte te vinden zijn. In ons geval een schrale troost! Want ik althans zou desnoods een klein gedeelte van Wolff en Deken's omvangrijke oeuvre willen inruilen voor een documentaire over het leven in de Beemster pastorie of in het rieten kluisje op Lommerlust. Triviale nieuwsgierigheid naar Betje en Aagje-Privé? Dat hangt van de waarnemer af. Wat zou Samuel Johnson ons minder levendig voor de geest staan zonder het registrerend oog van een Boswell, zonder ook de talrijke portretten en karikatuur-tekeningen van de grote man. En hoeveel dankt onze kennis van Goethe's leven en werk niet aan het observatievermogen van zijn schaduwloper Eckermann?

Wat Wolff en Deken aangaat kan men trouwens moeilijk volhouden, dat het uitsluitend gaat om wat zij geschreven, niet om hoe zij geleefd hebben. Tenslotte konden zij in hun Haagse armoedjaren als broodschrijvers nauwelijks meer bepalen wat hun pen afleverde. Wie hen alleen uit hun werk zou willen leren kennen, moet dus wel weten wáár hij te rade gaat.

Hun oudste publikaties op eigen naam hebben hoofdzakelijk nog literair-historisch belang. Betje Wolff heeft zichzelf lange tijd bij voorkeur gezien als dichteres. Haar ambitie was een tweede Lucretia van Merken te worden. Daartoe vervaardigde zij op haar beurt zwaarwichtige bespiegelingen op rijm, waar ze later zelf van schrok. Veel beter lag haar de beschrijvende poëzie (*Walcheren*, *Beemster-Whiter-Buitenleven*) en vooral de satirische versvertelling (*De Menuet en de Dominees Pruik*). Hoewel de domineesvrouw in de Beemster pastorie eigenlijk als in een glazen huisje woonde, verhinderde dit haar niet om uiterst vinnige hekelschriften te richten aan het adres van hen die zij aanzag voor reactionairen: het kuddeke van de streng-orthodoxe predikant Petrus Hofstede, de verachtelijke 'fijnen'. Als die aan mevrouw Buskruit lik op stuk gaven, heette de tolerantie in gevaar! Intussen berustte de eigentijdse bekendheid van Elisabeth Wolff-Bekker vóór 1777

toch in de eerste plaats op dergelijke polemische poëzie, lichtvoetig van vorm maar met een agressieve ondertoon.

Deze beschrijvende en satirische verskunst verdient zeker een poëtische herwaardering. In onze tijd is het begrip poëzie zozeer versmald tot lyriek, dat daarin voor verhaal of betoog geen plaats meer is overgelaten. Maar in de eeuw van de Verlichting golden andere literaire maatstaven en mocht Betje Wolff zich waarlijk dichteres noemen. Aagje Deken van haar kant, debuterend met enkele gelegenheidsgedichten voor Amsterdamse collegianten, verwierf in die intieme kring, eer zij Betje Wolff leerde kennen, waardering om haar door doperse vroomheid bezielde poëzie. Men vindt deze stichtelijke verzen verzameld in een bundel uit 1775, waar ook soortgelijke dichtproeven van Maria Bosch - een kort tevoren gestorven vriendin van Aagje - staan afgedrukt. Minder controversieel dan 'de bemoeial uit de Beemster', kon Agatha Deken als dichteres van godsdienstige poëzie een poëtische vergelijking met Betje Wolff best doorstaan.

Toch, als beide vrouwen het hierbij gelaten hadden, zou er nauwelijks reden zijn om aan hun werk aanzienlijk meer aandacht te schenken dan aan dat van toenmalige coryfeeën als Juliana Cornelia de Lannoy en de reeds genoemde Lucretia van Merken. Maar Wolff en Deken hebben samen iets gepresteerd wat zij tevoren alleen nooit gewaagd hadden, gesteld al dat zij het van plan waren geweest. Met hun zedenkundige briefromans hebben zij de Nederlandse literatuur een beslissende impuls gegeven op de weg van het burgerlijk realisme. Dat hun meesterwerk *Sara Burgerhart* haast onvertaalbaar is (en daarom op Europees niveau nauwelijks meetelt) mag men hen niet verwijten. Zij wisten het trouwens zelf maar al te goed.

Het proza als literaire uitingsvorm evenwaardig aan, ja effectiever dan poëzie - het is voor Wolff en Deken een hele ontdekking geweest. Als vanzelf wordt hun werk nu objektiverender en meer sociaal georiënteerd. Behalve in hun romans hebben zij deze, voor hen nieuwe presentatievorm ook gehanteerd in hun opvoedkundige essays en in hun *Brieven over verscheiden onderwerpen*, zonder overigens de poëzie helemaal ontrouw te worden.

Het hoogtepunt van hun schrijfkunst ligt voor mij echter in hun correspondentie, die helaas slechts in de sterk verouderde en onvolledige editie-Dyserinck voorhanden is. Al Betje's brieven onderscheiden zich door een losse conversatietoon, waarbij de onmiskenbare ernst zorgvuldig blijft afgeschermd door een binnen ons taalgebied zeldzame esprit. Maar ook Aagje - in haar gewone levensstijl eer statig - bezat naar het oordeel van haar vriendin 'een gaaf om brieven te schryven die men niet zoude verwagten'. Voor Wolff en Deken geldt op dit punt hetzelfde als voor Voltaire: in hun van vitaliteit overvloeiende brieven zijn zij het meest leesbaar gebleven. Ze leveren ons inderdaad een kostelijk zelfportret, terwijl men er bovendien een hele scala van hun vriendschappen (en *bêtes noires*) in weerspiegeld ziet. Die brieven zijn zo verweven met hun, veelal immers ook in briefvorm gestelde publikaties, dat we ze als een integraal deel van hun literaire werk mogen beschouwen.

De vraag dient gesteld wat nu bij die enorme verscheidenheid aan geschriften in proza en op rijm, vertaald of oorspronkelijk, gedrukt en slechts in handschrift bewaard, de verbindende lijn vormt. Waarom wekken juist deze twee 18e-eeuwse schrijfsters nog onze belangstelling? In welk opzicht zijn zij meer dan op zichzelf respectabele maar dode heldinnen uit het letterkundig museum? Zeker is wel, dat men het antwoord op die vragen niet hoeft te zoeken in de uitzonderlijke eruditie van beide vrouwen. Ze waren behoorlijk belezen (Betje veel meer dan Aagje) maar geenszins geleerd. Met name ontbrak het hen aan een gedegen klassieke scholing en dat betekende naar de waardeschaal van die dagen ook voor de kunstenaar een geweldige handicap. Merkwaardig genoeg doet dit tekort zich tegenwoordig haast voor als een deugd. In elk geval verschuilen Wolff en Deken zich nooit achter antieke zegslieden. Bij hen geen geleerde allusies, geen vertoon van kennis.

Verder leerden zij, die nooit een latijnse school of universiteit bezochten, ook nimmer de regels van de retorica. Betje heeft zelfs de spelling nooit goed onder de knie gekregen. En opnieuw wil de ironie van de geschiedenis, dat deze schrijfsters daardoor dicht bij onze informele communicatie-trant zijn komen te staan dan bijv. een François Hemsterhuis. Wolff en Deken uiten zich spontaner dan wij van de meeste van hun ontwikkelde tijdgenoten gewend zijn.

De onderwerpen die hen bezighouden hebben allicht veel van hun aktualiteit verloren. Hun strijd tegen de heerszucht van rechtzinnige predikanten, hun pleidooi voor een betere opvoeding en hun bekommernis om het economisch verval van het vaderland vormen niet meer ons probleem, ook al liggen er punten van overeenkomst.

Tenslotte verschilt de wereld waarin Wolff en Deken leefden grondig van de onze. Hun tijdskritiek hoeft niet de onze te zijn.

Ik geloof dat de wezenlijke grootheid van Wolff en Deken schuilt in hun menselijke interesse en hun geestelijke onafhankelijkheid. Men zou die twee zaken, naar goed 18e-eeuws spraakgebruik, samenvattend kunnen aanduiden als hun verlichte filosofie. Betje en Aagje waren, bij alle onderscheid in temperament, beiden helemaal gericht op de *studie* (Betje gebruikt zelf deze term) van de mens. Niet als kille observators maar vanuit een typisch verlicht engagement in de optimistische verwachting aldus meer redelijkheid, meer tolerantie, meer humaniteit te zien ontstaan. Nu ik dit zo neerschrijf, besef ik hoe voor de hand liggend en hoe naïef het thans klinkt. Maar de verlichtingsfilosofen hebben er zo niet hun leven dan toch hun bestaanszekerheid voor overgehad. Dat deze humaniteitsgedachte ook haar beperktheden kende (haar burgerlijkheid met name) en uiteindelijk tot een karikatuur van zichzelf werd, doet niets af aan haar initiële grootheid.

Voor Wolff en Deken was die verlichtingsfilosofie geen met de mond beleden frase. Dat hebben zij meermalen door hun handelwijze bewezen. Beroofd van hun fortuin kon Betje in die bittere Haagse periode toch nog aan de slecht betalende uitgeefster Dóll schrijven: ik zie liever een fraaie tekening dan ‘een lompe zak met geld.’

En een andere brief, waarin zij zich ‘milionaire in teleurstellingen & ondervindingen’ noemt, eindigt niettemin met de woorden: ‘Wie zou om enkele schurken misanthrope worden?’ Sterker: Wolff en Deken dankten per saldo de hemel voor hun vermogensverlies, omdat zij nu gelegenheid kregen ware vriendschap te testen.

Stellig zijn er buiten Wolff en Deken heel wat Nederlanders geweest, die dezelfde Verlichtingsidealen aanhingen. Welke progressief denkende burger uit de tweede helft van de 18e eeuw liet zich niet op gezette momenten in deze geest uit? Het bijzondere van Betje en Aagje is echter, dat zij die-abstrakte ideeën in hun romans en andere geschriften tot kleurrijke werkelijkheid wisten om te vormen. *Sara Burgerhart*, *Willem Leevend* en *Cornelia Wildschut* - om ons hiertoe te bepalen - getuigen nog van het indringend observatievermogen, de ‘human interest’ en het uitzonderlijk mimisch talent van Wolff en Deken. Toegegeven, het tragische en het demonische lagen buiten hun horizon. In zoverre behoren zij waarschijnlijk niet tot de auteurs van de allereerste categorie. Maar als liefdevolle en kritische verbeelders van de Hollandse huiskamerwereld staan zij op unieke hoogte.

P.J. Buijnsters

De jeugd van Betje tot haar huwelijk

1751

5 juni: inhuldiging van stadhouder Willem IV als erfheer van Vlissingen. Ds. Daniël Theod. Huet, predikant bij de Waalse gemeente, beschrijft de feestelijkheden in een rijk geïllustreerd entreeboek.

eind december: dood van Betje's moeder, Johanna Boudrie.

1752

Het gezin Bekker verhuist naar de Bakkersgang, bij de Lange Noordstraat.

1753

Oprichting van het Taal- en Dichtkundig Genootschap *Conamur tenues grandia* (Wij kleinen streven naar het grootse) te Vlissingen. Betje staat in contact met Jean Guépin en Ds. Samuël Theodore Huet, twee steunpilaren van die genootschap.

Mijne ouders leerden mij God kennen uit zijne werken. Zij gaven mij boeken, tot dat oogmerk dienstig. Het Schouwtooneel der natuur, dat geliefd boek voor alle leergierige kinderen, lazen zij met mij... Hoe dankte mijn jeugdig hart dees deugdzaamen schrijver! Hoe veele aangenaame uren gaf hij mij! Hij leerde mij zo veel; en wat dit zegt, weet niemand beter, dan een naar kennis dorstend kind.

Geschrift eener bejaarde vrouw, 1802, I, p. 378 (W & D)

6. Vertaling, verschenen in 14 delen tussen 1739 en 1749, van l'Abbé Pluche's *Le spectacle de la nature*.

„Myn allerliefste goede Vader.
Wel het is net of gy sedert ik negen jaar wierd, al een jaar van huis waart; & dat is nu net twee maanden. Toen al myne speelnootjes hier, & wy zo vrolyk waaren; & Vader nog eens om het hoekje kwam kyken naar onze grapjes, weet gy, Vader, toen onze goeie Fy nog oblietjes bakte, & wy zo veele mooie Printen hadden, & wy er nog een heet & warm op-rolden, & Vader in den mond staaken, & nu is het hier zo stil, dat indien de lieve juffrouw *Warin*, daar ik zo magtig van houde, niet des middags hier at, ik geloof dat er geen kijke zou gesproken worden, want, Vader, ik blyf nu 's avonds

op, & dan neemt moeder my in haar bed; zo dat ik heel treurig ben; & ik geloof dat moeder veel denkt aan den Welddoener, die ons alles gaf; nu dat doe ik ook, & ook aan U, myn allerliefste Vader, zo dat wy verlangen heel zeer dat Vader weer hier was & Fy zeld dat nu myn heer uit is, het hier niet zo half zo dingsig is, dat zeld Grietje ook. Maar als ik nu evenwel des ogtens aan het kantoor tik om te ont-byten, & ik geen antwoord krijg, dan is het nog wel anders naar, dat beloof ik U! als ik by moeder ben, ben ik weer vrolyk en lach braaf. Maar Vader! als gy nu thuis komt, wat zult gy dan vreemd opkyken. Onze zilverde hen heeft kleine kuikjes, net twaalf — o zy zyn zo lief! zij eten & drinken uit twee kleine bakjes, die wel wat gelyken naar het posserpannetje dat Grootmoeder my gekogt heeft; & als ik die wil bekyken, dan schuilen zy gaauw, gaauw by hun moeder onder haar vleugels, & daar slaapen zy ook allensal. Maar Vader! als nu evenwel Buurmans groote Kat over de schutting komt kyken, & wat digt by het hokje zit, dan moest gy die zilvere hen eens zien! Die zet al haare veeren overeind & kyft, kok, kok, kok! & is zo boos & schreeuwd als een Leeuw; dan klimt Buurmans Kat repte spoedje in den grooten lindenboom; & durft er immers niet uit; zo bang is hy voor de hen; & dan moet ik lachen, Vader, zo benaauwt kykt hy uit den boom. Maar mynheer *Berk* is nog al schappelyk voldaan over myn hoog-duitsch; & juffrouw *Warin* zegt dat ik nog al tamelyk wel leer; & Heinbaas heeft ons een heele mand vol fruit gebragt, & ik proefde ook eens van die salm die Vader gezonden heeft uit Rotterdam; & ik ben zo bly dat ik die stad nu zo mooi kan vinden als ik op de kaart heen & weer wandel & de Maas ook nog, & weet gy wel Vader, dat wy digt by uw Logement op de Erasmusmart geweest zijn? Nu 't is maar om eens te lachen, ik wil zeggen dat myn Heer *Berk* my het zwynshoofd wees ¹ op de groote stadskaat, maar ik heb u niet gezien. En nu lieve Vader heb ik zo een grooten brief geschreven, dat ik geen ziertje meer weet te schrijven, als dat wy magtig naar U verlangen, & dat ik u honderdduizendmaal kusch; & dat Moeder & juffrouw *Warin* & de heer *Berk* & ik ook, heel wel zyn, als ook Grootvader en Grootmoeder.

Goede nacht lieve Vader, van haar die gy noemt „uw Kleintje“.

7. Gefantaseerde of uit de ‘portefeuille mijner geliefde moeder’ overgeschreven kinderbrief van Betje. Uit het handschrift van *Geschrift eener bejaarde vrouw*, gepubliceerd door Dr. Joh. Dyserinck in De Gids, 1892.

8. De geboortestad van Betje. Kopergravure, z.n., met adres Ottens te Amsterdam.

9. Plattegrond waarop ingetekend het buitentje Altijd Wel, halverwege tussen Paal nr. 6 en het Steenpad.

Waarde Vriendin!

In de dagen myner Jeugd bemoeide ik my reeds met schryven; alle onderwerpen waren 'Kip, ik hebje'. Ik heb, nog geen twalif Jaren oud zynde, reeds naamvaerzen gemaakt, die men, zo niet om derzelver fraayheid, ten minsten om derzelver zeldzaamheid moest bewaart hebben. Ik heb, zinspelende op den naam van iemand gerymt, dat myn hart 'er van verdaagde. Ik heb eens een Vaers gemaakt in de vorm van een Pen; en altoos kwam er in myn werk van oost en west, en wieken van de Faam. Nog zeer jong zynde, maakte ik een Bruilofts Vaers op een myner naastbestaanden, dat zo magtig vernuftig was, dat ik nu nog veel werk heb om te begrypen wat ik toen had menen te zeggen! 'er kwamen ook Goden en Godinnen by de ruimte in. En Diana ging aan als een malloot, om dat de looze Cupido, door zyne moeder tot dat werkje verleidt, de Bruid uit den rei harer maagden gevoert hadt. Mercurius had het magtig op zyn lyf met den Bruidegom. Kort gezeid, ik heb alles meê gedaan, behalven in Treurspelen of Heldendichten. Om het eerste naar eisch te verrichten, verstond ik de gaaf van kryten niet genoeg, en dat is 'er echter de Sauce

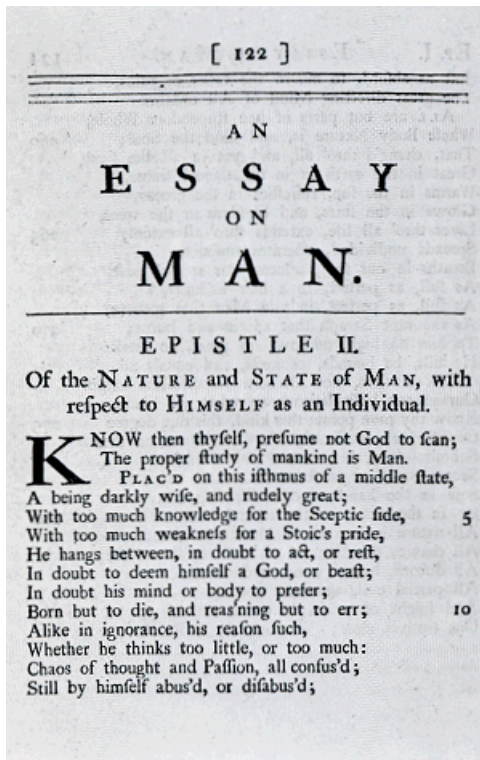
*van. Wat het laatste betreft: ik kon nooit een Held vinden, die my regt aanstond. 't
Is waar, ik begon eens, (doch dit onder de Roos, Letje) op deeze wys:*

*Hoog Eerwaarde Peperwortel,
Zeg, wat zegt de diamant?
 Roept hy niet,
 ô verdriet!
Trooye, Trooye is ook verbrand!*

*Hector, hebt ge al thee gedronken?
Waar zyn de afgetrokken blaên?
 Wel wat vraag!
 Hoor, gestaag,
Is myn Spoelkom de oceaen.*

*Maar ik scheidde 'er van, zo als ik zeg:
ik kon geen Held vinden.*

Brieven over verscheiden onderwerpen, 1781, III, p. 94/5 (W & D)

10. Uit *An essay on man* van Pope. Engelse tekst naast Franse vertaling in *Essais sur la critique et sur l'homme*, 1741.

1754

2 juli: op belijdenis aangenomen als lidmaat van de Nederduitsch Gereformeerde Gemeente door de wijkpredikant Ds. Dirk Veegens.

Op 16-jarige leeftijd is Alexander Pope haar lievelingsauteur. Zij laat zich zelfbewust uittekenen met diens *An essay on man* (1732-1734) in de hand.

1755

25 juli: laat zich schaken door de enkele jaren oudere Matthijs Gargon, gewezen vaandrig bij het Staatse leger, maar keert weldra naar huis terug. Schandaal in Vlissingen! Betje's eigen broer Laurens behoort tot de 'fijnen' die haar met de vinger nawijzen.

9 september: Betje en Gargon door de kerkeraad onder censuur gesteld.

11. Alexander Pope, 1688-1744, door Ch. Jervas.

Met een hart, gescheurd tot aan den wortel toe, en wiens wonde na tien jaren treurens, nog niet nalaat somtyds eens te bloeden, heb ik de verrukkingen eener jeugdige liefde betaalt!

Betje aan Maarten Houttuyn, 19-X-1770

Dat eene overmaat van levendigheid, en eene daar uit ontstaande sterke drift tot verstrooiende vermaken, door de Mode en de Luxe gewettigt, de beste Meisjes meermaal in gevaar brengen, om in de allerdroevigste rampen te storten, die haar veracht maken by zulken, die nimmer in staat zyn, om haar in goedheid des harten en zedelyke volkomenheid gelyk te worden; by zulken, die zy in 't licht stonden; by zulken, die het wrede vermaak hebben, om haar, reeds gevallen, dodelyk te grieven, of zich niet verwaardigen, zich immer in te laten met haar, die niet der Ondeugd, maar der Onbedagtheid ten prooije wierden; dat het, ook om die reden, een onschatbaar voordeel voor jonge Meisjes is, onder de bescherming te komen van zulke Vrouwen, die voorzichtigheid aan minzaamheid, en goedhartigheid aan eene beredeneerde onverzetlykheid verbinden: wyl dit die geenen zyn, onder wier bestuur de beste meisjes ook de braafste Vrouwen worden.

Historie van Mejuffrouw Sant Burgerhart, 1782, I, inleiding, p. 8 (W & D)

Ik: Toen ik zestien jaar was, zeide ik myn lesje zo glad op, dat ik zonder hapering wierd aangenoomen.

Dominé: En is de Juffrouw by die Godsdienstige denkbelden altoos gebleeven?

Ik: Myn goeije Dominé, wat zal ik daar veel op zeggen? Ik geloof niet, dat een meisje van zestien jaar veele Godsdienstige denkbelden heeft, of kan hebben. Ik leerde Hellenbroek, en dat was alles.

Historie van den Heer Willen Leevend, 1784, I, p. 90 (W & D)

Doopboek De Doopkerk Hagelien & Welbuisden.
 Dinsdag den 9 Septemb 1735.
 Alesing &ouders 18 Atte dag getrouwen, en van de Geenpuren den vried
 en Lysbade furen ingedomen, dog is op nieuw onder Censure genomen
 Ghebr. Matthijs Gargon, gepensioneerd Vindrog Wegens Weggaan
 ten Elizabeth Bekker met Elizabeth Bekker, die ook wegens de ongehoorzaam
 4zaamheid aan & het verlaten van haren vader gecensureerd is, en zijn hun beider namen op het klappertje
 4 Jurandit is, en Lysbade furen ingedomen, dog is op nieuw onder Censure genomen
 4 de dode.

12. Uit het Groot Acteboeck der Consistorie van Vlissingen: 'dog is op nieuw onder censure genomen Matthijs Gargon, gepensioneerd vendreg wegens weggaan met Elizabeth Bekker, die ook wegens deze ongehoorzaamheid aan & het verlaten van haren vader gecensureerd is, en zijn hun beider namen op het klappertje gesteld'.

P R O E V E
 O V E R D E N
 M E N S C H.
 T W E D E B R I E F.
 Leer des u zelf kennen: Vlei u niet, het
 wezen der Godheid te doorgronden: de voeg-
 zaamste beoëffening voor den mensch is de
 mensch. Hy bevindt zich op dit schiereiland
 van eenen middelstaat, verwardelyk wys, on-
 gepolyst groot. Hy weet te veel, om een Twy-
 felaar te zyn, en hy is te zwak, om de trot-
 sche Stoïcynen na te wandelen. Hy beschouwt
 zich met diepen aandacht, en kan byna niet be-
 sluiten, of hy werkeloos of werkzaam zyn wil;
 of hy zich voor een Dier, dan voor eene Godheid
 zal houden; of hy aan zyn kunstig lichaam, dan
 aan zynen hem onbekenden geest, den voorrang
 zal geven. Hy wordt, om te sterven; hy rede-
 neert, om te dwalen. Zyn verstand verftompt
 zo wel door te veel, als door te weinig over-
 denkens. Hy is eene grillige mengeling van drif-
 ten en bevattingen. Hy wordt gedurig misleit,
 en herstelt zich gedurig. Nu verëdelt, dan ver-
 waarloost hy zich. Hy is de Heer en de Prooi van
 alles, de eenige Rechter der waarheid, en hy
 doolt

13. Uit Betje's vertaling, verschenen in 1783, van *An essay on man*.

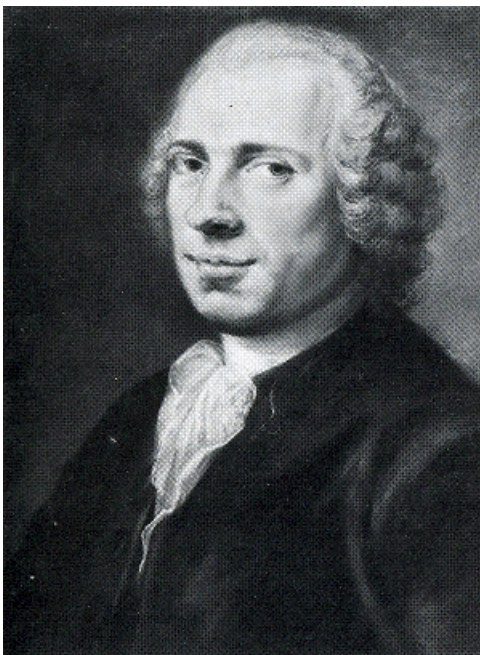
14. Tekstboekje voor haar belijdeniscatechisatie.

15. Betje op ongeveer 16-jarige leeftijd. Tekening in O.I. inkt.

16. Tekening van Betje.

17. D.H. Gallandat, 1732-1782, geneesheer te Vlissingen. Pastel door Aert Schouwman, 1759.

1755 (vervolg)

1 december: vroegst bekende handschrift van Betje: een verjaarsvers voor haar vader.

1756

1 mei: Betje op haar verzoek van de censuur ontslagen (Gargon pas op 17 december 1757). Vriendschap met de Middelburgse dichteres Petronella Johanna de Timmerman (1724-1786), toen nog mevrouw Haverkamp, in 1769 hertrouwd met prof. J.F. Hennert uit Utrecht.

18. Petronella Johanna de Timmerman, 1724-1786.

Sedert ik het kort begrip myner Philosophie in deezen schoonen regel van Pope zag:

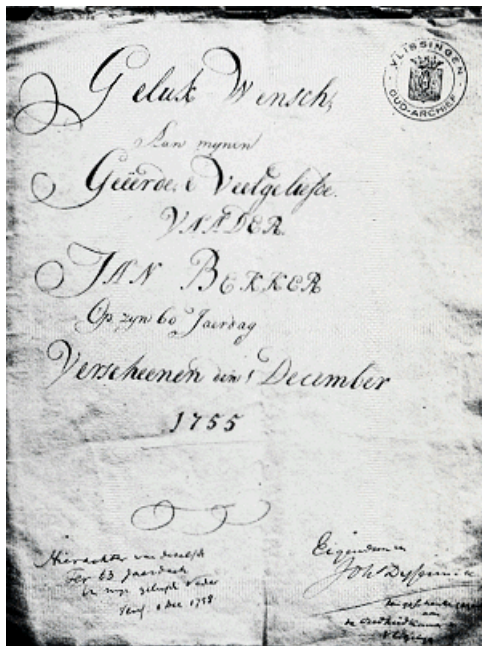
The proper study of mankind is man,

dagt my, dat 'er al zo veel gronds is om een sens poétique, als een sens moral te onderstellen: en veel te onderstellen is iets, waar toe myne reden vry ongeneigd is. De luchtsprongen van 't vernuft houden haar niet op, als zy van voorneemen is de waarheid een ernstig bezoek te geven. Het dichtkundige gevoel werkt juist als het zedelyke.

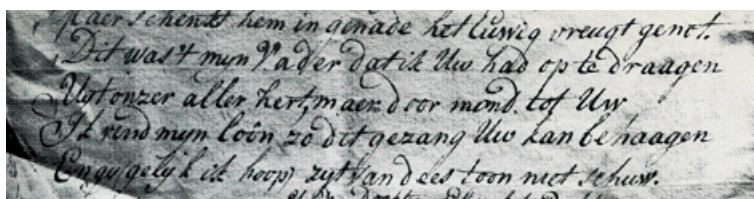
Lier- veld- en mengelzangen, 1772, Voorrede, p. 5 (W)

Ik ben nooit geweest hetgeene men eene schoone vrouw noemt, maar l'irrésistible en charmant air de plaire heb ik in vergoeding daarvan ontvangen. Myne zuster is eene beauté. Dog, haal me de drommel! ik kaapte alles voor haar neus weg wat het hart had, op 'Altyd wel' te komen en smaak had.

Betje aan Dr. Maarten Houttuyn, 19-X-1770

19. Vroegst bekende handschrift van de 16-jarige Betje.

20. Slot van de gelukwens van 1 december 1755.

Zij: Wel, wat doet gij dan toch, bid ik u, hier zo buiten?

Ik: Dewijl gij mij dit vraagt, zal ik het u kortjes zeggen. Wij staan altoos vroeg op. Onder het ontbijt leest mijn vader ons uit een goed boek iet voor; wij houden ons beezig met allerlei fraaije en noodige handwerken. Dewijl ik reeds lang een goed teekenmeester had, kan ik zelf de bloemen teekenen, waarnaar juffrouw Warin en ik borduuren. Ik ben altoos zo nieuwsgierig om te zien, wat de uitwerking zijn zal, dat ik daar veel meer tijd aan zoude besteeden, zo mijne moeder het mij toestondt. Ik musiceer, ik teeken, ik help mijne moeder in het huishouden; wij wandelen heel veel, en 's daags lees ik een uur of vier bij afwisseling voor mijne ouders en haare vriendin. De tijd, dien ik aan mij te kleeden geef, is niet groot; want ik heb altoos meer te doen, dan ik afkan.

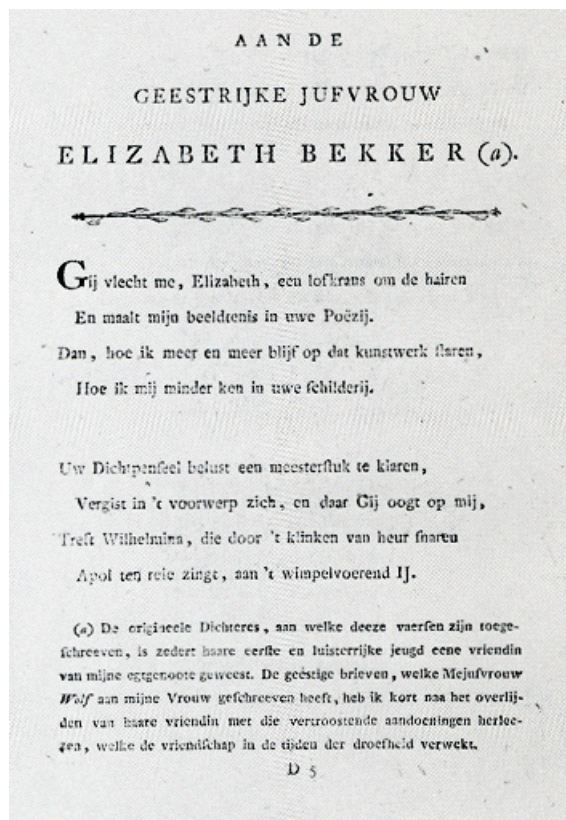
Zij: Wel, hoe kunt gij, daar men u zo veel vergt, gezond en vrolijk blijven? dit begrijp ik niet.

Ik: Ik verzeeker u, dat ik dat beiden ben.

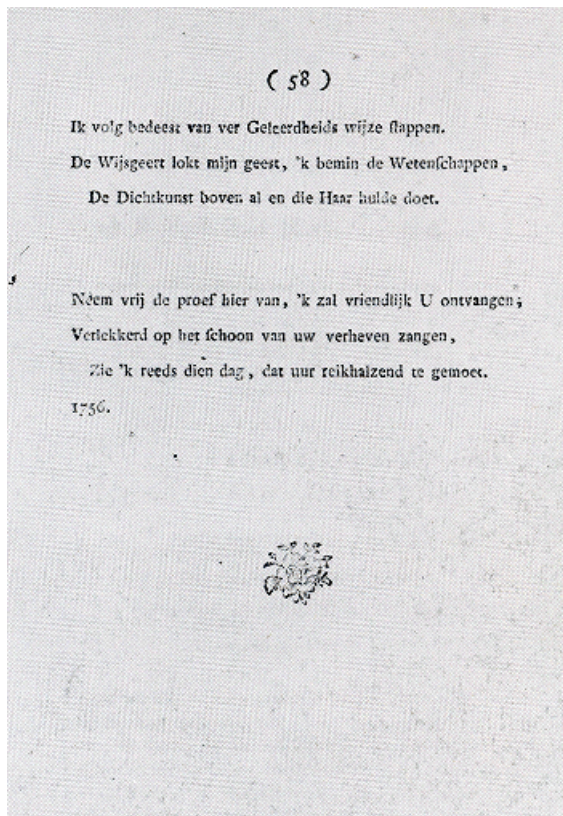
Zij: Zo dat, gij zijt dan gelukkig?

Ik: Zo gelukkig, dat ik u dit niet half zeggen kan: wij zien ook dikwijls menschen.

Geschrift eener bejaarde vrouw, 1802, II, p. 332/333 (W & D)

21, 22. Uit *Nagelaatene gedichten* van Petronella Johanna de Timmerman, 1786.

Het leven van Aagje tot haar ontmoeting met Betje

1745

28 december: Aagje's vader, Pieter Teunisz. Deken, begraven; zijn vrouw Geertruy Bebbber was kort tevoren al overleden.

1746

10 februari: het vierjarig weeskind Aagje Deken opgenomen in het deftige Collegianten-weeshuis *De Oranje Appel* te Amsterdam, op verzoek van haar oom en voogd Gerbrand Deken en diens moeder. Vriendschap o.a. met haar medewees Maria ('Mietje') Bavink, die in 1769 *De Oranje Appel* verlaat om in dienstbetrekking te komen bij de dichteres Lucretia Wilhelmina van Winter-van Merken.

Eerste dichtproeven.

23. Een weesmeisje uit *De Oranje Appel*.

*God deedt my in een Weeshuis woonen,
Wee hen, die zulke Huizen hoonen!
Zy zyn een zegen voor ons Land,
Aan 't welk zy nutte Burgers geven,
Die door een naarstig, schiklyk leven,
Ook eer doen aan den laagsten stand.*

*'k Heb spys en drank, huisvesting, kleding;
Ik word door vriendlyke overreding
Gestaadig tot myn pligt gebragt.
Ik heb gezelschap, ja vriendinnen,
Die my van gantscher hart beminnen,
En die ik ook bemin en agt.*

*De vroomheid word my aangepreezen,
'k Word in den Godsdienst onderweezen,
In Jezus Godsdienst, die gantsch vry
Van dwang is, en van overheering,
Van ydle menschelyke leering,
Van dwaaze, of norsche dweepery.*

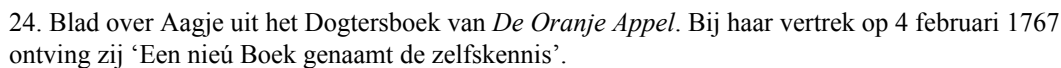
*'k Had nooit zo veel van pligt geweten,
Of 't geen ik wist, al lang vergeeten,
In al 't gezorg, gewoel, gedruisch,
Van 't altoos sloovende onvermogen.
Een kind, armoedig opgetoogen,
Leert weinig in zyn's Vaders huis.*

*Ik zal naauwkeurig op de wetten
Van 't Huis ten allen tyde letten,
In myn beroep en in myn pligt.
'k Zal nooit myn dag onnut verspillen;
Nooit geemlyk zyn, nooit stuursch bedillen;
Ik zie op 't geen ik zelf verricht.*

*Als ik dit Weeshuys moet begeben,
Dan zal ik toonen door myn leven
Hoe deugdzaam ik ben opgevoed;
En steeds dit Huis met liefde noemen;
Zo zéér op myne Opvoeding roemen,
Als andren op geslagt, of goed.*

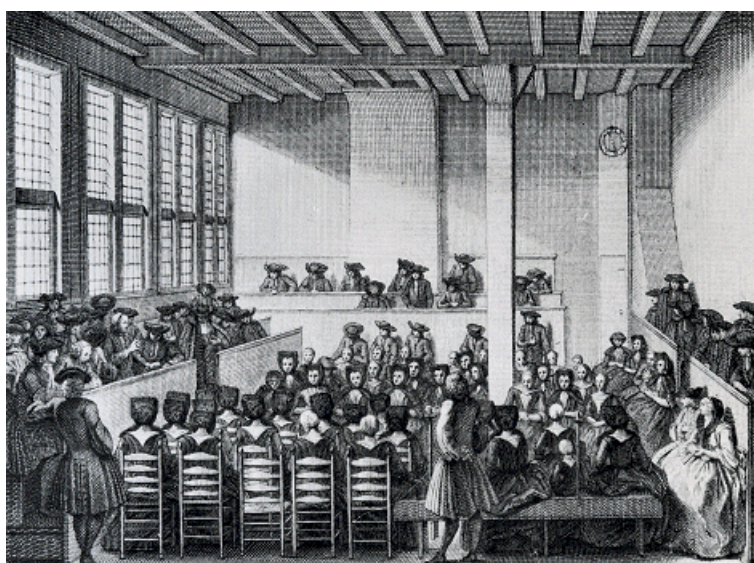
*Wat my hier ook op aard bejement,
't Zy God met ramp of heil my zegent:
(Al wat God schenkt is zegening;)
'k Zal altoos toonen door myn werken,
Wat kragt, om 't hart ter deugd te sterken,
Ik in dit goede Huis ontfing.*

Economische liedjes, 1781, III, uit: Het dankbaar weeskind, p. 235/242 (W & D)

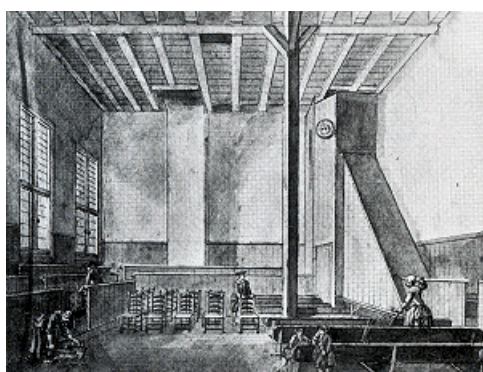

25. Weeshuis *De Oranje Appel* tussen de Keizersgracht (het smalste huis met plat dak; thans tussen nr. 345 en 347) en de Herengracht (de beide middelste panden; thans nr. 344 en 346). Uit het Grachtenboek van Caspar Philips, 1767.

26. Avondmaalsviering der Collegianten in *De Oranje Appel*. Gravure door Pieter Tanjé naar L.F. du Bourg.

27. De collegezaal in *De Oranje Appel*. Tekening.

28. Dompeldoop bij het Groote Huis der Collegianten te Rijnsburg. Gravure door Balthasar Bernaerts naar L.F. du Bourg, 1736.

29. Dompeldoop te Rijnsburg. Gravure door A. Hulk Jacobsz. naar A. Hulk Pietersz., 1782.

30. Agge Roskam Kool, 1714-1789, azijnmaker te Beverwijk, ijverig Collegiant.

31. Eén van de werken waarmee Aagje zeer vertrouwd raakte in *De Oranje Appel*.

1760

23 augustus: Aagje ondergaat in de kring van de Collegianten te Rijnsburg de dompel-doop, haar toegediend door Agge Roskam Kool uit Beverwijk.

Leert daar ook Adriaan Houttuin en Tjalling Tjallingius uit Hoorn kennen.

1767

4 februari: verlaat op 25-jarige leeftijd het weeshuis; treedt in verschillende dienstbetrekkingen; tracht, als dit geen succes wordt, door een koffie- en theehandeltje in haar onderhoud te voorzien.

1769

9 februari: ingeschreven bij de Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam.

Hartsvriendschap met Maria Bosch (geboren te Amsterdam in 1741), een ziekelijke dichteres van stichtelijke verzen.

32. Avondmaalsviering door de Collegianten in het Groote Huis te Rijnsburg. Gravure door Pieter Tanjé naar L.F. du Bourg.

Bij de Rhijnsburgers of Collegianten was nog een gebruik dat ten vollen aan mijnen smaak voldeed. Ieder Broeder had de vrijheid om voorgestelde gevoelens, zo die met de zijne verschilden, bedaarlijk tegen te spreken, of in sterker licht te plaatzen, of met meer bewijzen aante dringen. Men zong Psalmen en Liederen men bad nooit formuliergebeden. Daar verzogt men dat hij die zich het meest opgewekt voelde om te bidden en te danken dit uit aller naam verrichte. Dit 's oorzaak van dat ernstig krachtig bidden en danken, van de sterke indrukken die de Christelijke toehoorders van hunne plichten ontvingen, en behielden.

Voor ik mij bij deeze Gemeente voegde, had ik de volle overtuiging dat de Doop door indompeling de ware Christelijke oorspronkelijke Doop is. Of Jezus nu dien Doop van de Jooden al, of niet ontleent heeft doet niets ter zaak. 'Dat wat meer of minder water niets doet tot de betekende zaak' zegt men dikwijls; maar ook dit voldoet mij niet. Paulus immers leert dat de doop door indompeling de betekende zaak treffender uitdrukt. 'Zijnde met hem begraven door den Doop in den dood, opdat, zo als Christus is opgewekt tot heerlijkheid des Vaders, wij ook zouden wandelen in nieuwigheid des levens'.

Zo was het niet toen ik van Rhijnsburg kwam. Dat Gezelschap hadt de sterkste indrukken op mij gemaakt. Mij dogt daar meede zoude ik altoos hebben kunnen verkeerren. Geduurende de eerste dagen na onze terugkomst was ik buitengewoon stil, niet werkzaam, had een zweem van zwaarmoedigheid en die beviel mij onuitspreekelijk. Ik verraschte ook eens eenige zachte traanen die al vrij rijkelijk langs mijne wangen vloeiden op het uur dat wij tot onze Godsdienstoeffening bij elkander kwamen. Altoos waaren mijne gedagten te Rhijnsburg - maar (en toen kende ik de mensch nog niet genoeg om mij daar niet over te verwonderen) - maar ik sprak niet over Rhijnsburg.

Fragmenten uit het onuitgegeven deel van het 'Geschrift eener bejaarde vrouw', ingeleid en met aantekeningen voorzien door Ina van der Liet, 1954 (W & D), opgenomen in Boeket voor Betje en Aagje, 1954, p. 127-158

Aan Mylffer
 Anna Kool.
 Ter gelegenheijde van den plechtigon Waterdoop.
 Aan haare bedient den 2ten Junij des jaars
 1770.

Was ooit, o Zielsvriendint! myn ziel op't diept geraakt,
 Wierd ze ooit gewaar hoe siek het lipderuip van blaaden,
 'k Was in dat uur toen gy uw zonden hebt verzaakt,
 Om't plegtigste verband met uwen God te maaken;
 'k Was in dat uur toen gy, in't zalig waterbad,
 Uw ziel liet zuivren van die vlekken, van die smetten
 Die u, in uwen gang op't rechte deugdenpad,
 Vaak zonden hinderen, afscheiden en beletten.
 Ik reide, o Doeteling! met u de bitter smart,
 Den angst en droefheid, die uw ziel op't jels doornadden;
 Ik reide dat bedrukte en nedergelegon hart,
 'k Wilt als tot traanen smolt om zyn voorleden zonden.
 'k Was in dat uur met u op't alleenaamste rydend,
 En ken, in myne ziel, uw zielentoestand merken;
 Ik heb met u gedankt, geboden en gewend,
 En ik voelde eenzelfde geest onz' beider geest beverken.
 Ik dankte; ik smiechte; ik was bedroeft en ik was verhoed;
 Ik reide een' gantschen drom van droefden in my voelen;
 'k Werd angstig als ik dacht hoe menigwerf de Seijde
 Haar' zuivren crant verliet, haar Gedreueft voelt ver-
 keelen.

33. Vroegst bekende handschrift van Aagje Deken.

1770

Neemt als vriendin en verzorgster haar intrek ten huize van Maria Bosch en haar moeder op de Haarlemmerdijk (thans nr. 20). Wederzijdse steun, ook in de poëzie-beoefening. Komt in deze tijd in nader contact met allerlei vromen van gelijke piëtistische signatuur: Hendrik Reinhart, Maria Elizabeth ('Betje') Schreuder en haar broer Frederik Isaac Schreuder. Ook bevriend met de Lutherse suikerraffinadeur Jan Everhard Grave uit Amsterdam, eveneens dichter van vooral geestelijke gezangen. Meer op afstand onderhoudt Aagje verder relaties met de Amsterdamse kring rond het echtpaar Nicolaas Simon van Winter en Lucretia Wilhelmina van Merken. Door hun bemiddeling geraakt zij in de gunst van haar ongehuwde achterneef Hendrik Busserus (1701-1781), een rijke kunstverzamelaar uit Amsterdam.

1773

19 november: dood van Maria Bosch, enige dochter van wijlen Olphert Bosch. Aagje blijft voorlopig nog bij de weduwe Bosch inwonen, maar haar toekomst is nu onzeker geworden.

1774

Steeds intiemer wordende vriendschap met Betje Schreuder.

1775

Publiceert de *Stichtelyke gedichten van Maria Bosch en Agatha Deken*, opgedragen aan haar neef Hendrik Busserus.

1776

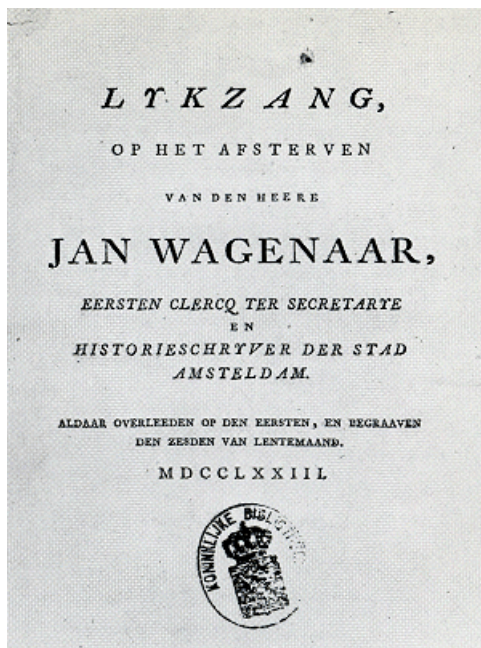
mei: onverwacht huwelijk van Betje Schreuder met Hendrik Reinhart. november Betje Schreuder en Hendrik Reinhart zeggen Aagje Deken de vriendschap op wegens haar relatie met Betje Wolff.

34. Met titelgravure door Reinier Vinkeles.

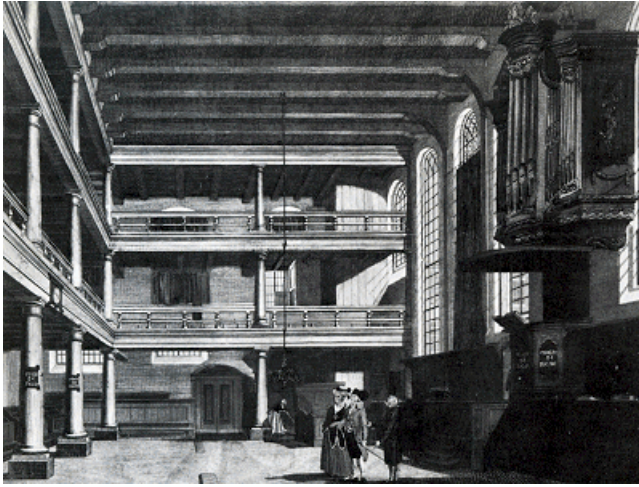
35. Pieter van Winter Nicolaas Simonsz., 1745-1807. Portret door Johann Friedrich August Tischbein.

36. Debuut van Aagje, 1773.

37. Huis door Busserus bewoond op de Haarlemmerdijk. Tekening door H. van Hilten, 1773.

38. Sinds 1769 bezocht Aagje de Doopsgezinde Kerk 't Lam te Amsterdam. Gravure van het interieur door A. Veelwaard naar J. van Meurs, 1794.

39. Hendrik Busserus, 1701-1781, neef van Aagje, kunstminnaar te Amsterdam. Prent door P. Louw.

40. Jan Wagenaar, 1709-1773, geschiedschrijver, van 1745 tot 1750 regent van het Weeshuis *De Oranje Appel*. Portret door Tibout Regters.

*Geen wildernis daar 't van gedrochten krielt,
Daar storm op storm den hoogen stam vernielt,
Doet my, schoon vrees my 't hart beneepen hield,
Den moed begeeven,
Mag ik, Vriendin! maar in uw liefde leeven,
Uw' troost, uw hulp, uw ondersteuning smaaken;
'k Ben dan, mag zich myn ziel met u vermaaken,
Eerst recht verheugd.
Maar zonder u schenkt my deeze aard' geen vreugd.
Wat ik hier smaak', het zoetst van 's waerelds zoet
Is, buiten u, my bitterer dan roet,
Myn zielsbeminde!
Dat ik in u alléén myn' wellust vinde.*

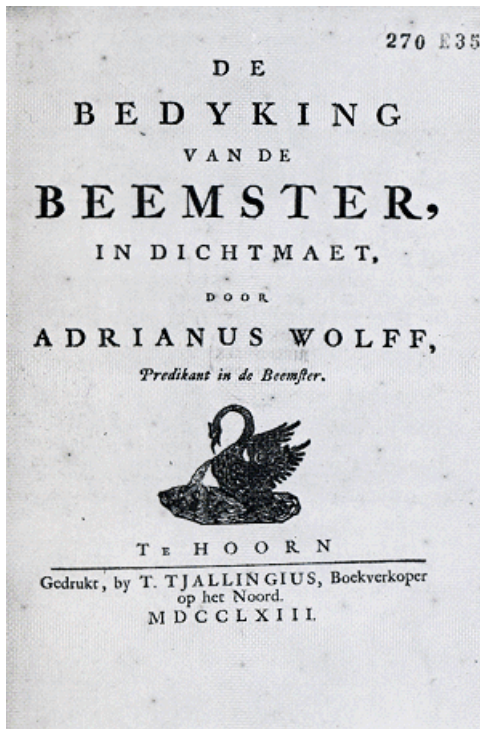
*Stichtelyke gedichten van Maria Bosch en Agatha Deken, 1775, Vriendschapsoffer
aan myne hartelyk geliefde vriendinne Maria Bosch, p. 84 (D)*

*Ja, braave Neef! 'k word opgetoogen
Door 't staatige van uw gelaat.
Hoe spreekt uw ziel nog door uwe oogen!
Het schynt zelfs dat uw denkvermogen
Nog met de jaaren niet vergaat.*

*Stichtelyke gedichten, 1775, uit: De eerwaardige ouderdom, toegezongen aan mynen
veelgeachten neef, den Heere Hendrik Busserus op zynen drieën-zeventigsten
verjaardag, p. 373 (D)*

*Het denkbeeld van uw heil droogt onze traanen af.
Wy geeven u aan God, die u aan ons eerst gaf.
Myn drukgenooten! laat, de uitkomst van 's Mans leven
Ons krachtig noopen om zyn voorbeeld na te streeven:
Nog maar een jaar, een maand, een week, een dag misschien
En gy zult WAGENAAR voor eeuwig wederzien.*

Lykzang, op het afsterven van den Heere Jan Wagenaar, 1773, slot (D)

41. Een van de ruim 20 geschriften die Ds. A. Wolff tussen 1723 en 1775 publiceerde.

Het leven van Betje tot haar ontmoeting met Aagje

1759

9 oktober: aankomst in Vlissingen van Ds. Adrianus Wolff (geb. 1707), sinds 25 juni 1730 predikant van de Nederduitsch Gereformeerde Gemeente in de Beemster en sinds januari 1757 weduwnaar van Maria Wilhelmina Keijser. Hij verlooft zich dezelfde dag nog met Betje Bekker.

18 oktober: broer Laurens beroddeelt 'soo een vuyl ding' in een brief aan de op dat moment in Parijs verblijvende chirurgijn David-Henry Gallandat (1732-1782), een huisvriend van de familie Bekker.

18 november: huwelijk in de Beemster van de 21-jarige Betje met de 52-jarige Ds. Wolff. Terzelfdertijd gaat Wolff's enig nog in leven zijnde kind uit zijn vorig huwelijk, Wijnanda, in ondertrouw. Betje en haar man gaan wonen in de pastorie aan de Middelweg te Midden-Beemster, tegenwoordig het museum *Huize Betje Wolff*.

42. Een zwager van Betje, gehuwd met Hendrina Kist geboren Wolff, zuster van Ds. A. Wolff.

- Nu wel aen gy kend in Vlissinge wel Eene Juff. Elizabet Bekker, Ja zegt gij, en vraegt mij wat is daer van? Nu die Juff. gaet Trouwen, gy vraegt met wien, ik antwoord, met een Predikant; gy vraegt hoe oud van Jaeren? Ja nu dunk my zie ik UW Ed. Laggen, Ja Lachhen dat heel Parys beeft, met een man Een weduwnaer soo van vijftig of twe en vijftig Jaeren, die er wel uytsiet na zijn Jaeren, maer gy vraegt mij waarheen gaet zij? mijn vrind na de Beemster, zoo ik hoor het aengenaemste van gantsch Noord-Holland, en werd afgeb: als een aerds Paradys te zijn.

Betje's broer Laurens aan Dr. D.H. Gallandat, 18-X-1759

Myn fortuin is echter sober uitgevallen, zult gy zeggen: een ouwe boeren-dominé! Gy hebt gelyk, dog wagt, tot dat ik mes mémoires eens in 't licht geef, om te oordeelen of ik wel een zot stukje begon, toen ik 20 jaar oud, myne familie tot één toe en ma très chère Patrie adieu zeide om in het styve Noordholland met een oud statig man te hokken.

Betje aan Dr. Maarten Houttuyn, 19-X-1770.

Onze Republicq heeft geen schooner Oort dan de Beemster geduurende eenen korten zomer. Alles is hier schooner & grooter dan in de oude landen; & het Byvoeglyk woord 'Beemster' - is eene recomandatie voor de producten.

Beemster Peulen - Erten - Koeyen enz. zegt de allerbeste. De heele meer is 7 uren in zyn omtrek, & wy woonen aan een Laan die 3 uren lang is, beplant met hooge boomen; ieder ½ uur gaans kruissen de wegen elkander, & op elk vak staat een schoone hooge boom.

Niets haalt by de effenheid der vierkante weiden. De wegen zyn gesoomt met de welvaarendste Boerderyen, en met fraaye Plaatzen. Van ons huis tot aan de stad Purmerend, legt een zeer goed schilppad; doch buiten dat is geen kans, de Beemster klei des winters te passeeren, ten zy met schuitjes, of per ys, mids het sterk genoeg is.

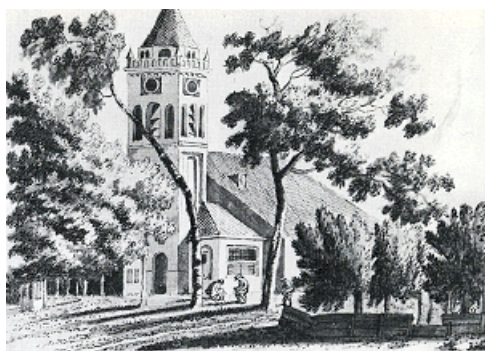
Betje aan Dr. D.H. Gallandat, 16-X-1774

43. Ds. Antony Kist, 1722-1794, en zijn vrouw Anna Wolff, 1722-1808, zuster van Ds. A. Wolff. Getekende schaduwbeelden.

44. De Middelweg met schelpenpaadje naast onverharde middenweg in Midden-Beemster. Geheel rechts hoogstwaarschijnlijk de pastorie. Waterverftekening door C.E. Tersmitten, 1777.

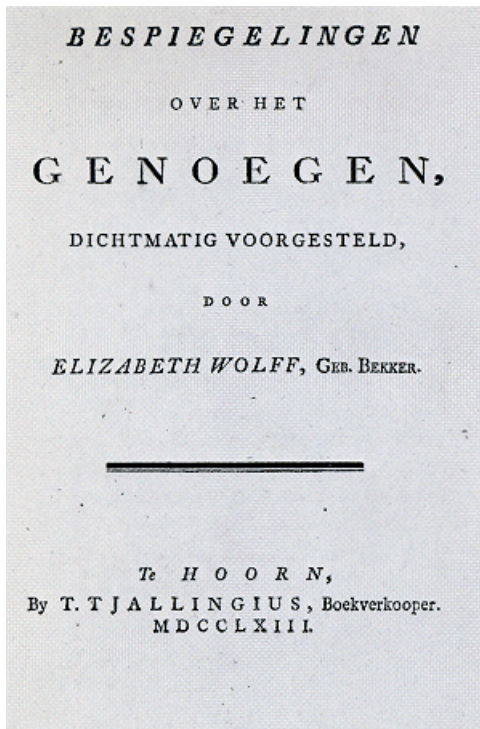
45. Kerk in de Beemster. Waterverftekening door H. Tavenier, 1794.

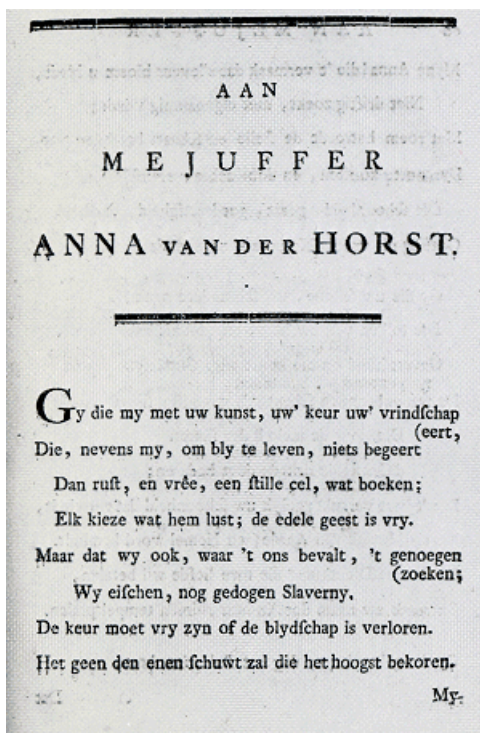
46. De kerk in de Beemster. Watervrtekening door H. Tavenier, 1794.

47. Rijperweg in Midden-Beemster. Watervrtekening door C.E. Tersmitten, 1777.

48. Het debuut van Betje, 1763.

49. Begin van het gedicht voor haar vriendin Anna van der Horst, opgenomen in *Eenzame nacht gedachten, over den slaap en den dood*, 1765.

1763

Betje's dichterlijk debuut, *Bespiegelingen over het genoeg*, verschijnt bij Tjallingius te Hoorn, die voor lange tijd haar vaste uitgever zal blijven. De bundel, door Betje zelf later als rijmelarij scherp veroordeeld, is opgedragen aan Mr. Adriaan van der Mieden (overleden 13 november 1764). De Van der Miedens bewonen 's zomers het buitentje *Kerkzicht*, gelegen in Midden-Beemster tegenover de kerk en pastorie van Ds. Wolff. Bij alle standsverschil ontwikkelt zich ook een hartelijke betrekking met Gualtherus George Gidion van der Mieden, zoon van Adriaan, en diens knappe jonge vrouw Maria Cardinaal (1742-1789), die in hetzelfde jaar als Betje (12 februari 1759) getrouwd waren.

1764-1765

Sentimentele vriendschap met Anna van der Horst (1735-1785) uit Enkhuizen, ondanks tegenwerking van Anna's familie. In wederzijdse bewondering schrijven zij lofgedichten op elkaars werk.

Anna publiceert haar bijbels epos *De gevallen van Ruth, in zes zangen* (Enkhuizen 1764); door de kritiek slecht ontvangen.

1765

zomer: Anna van der Horst verbreekt plotseling alle relaties met Betje, aan wie zij nog een flinke som geld schuldig blijft. 17 november: huwelijk van Anna van der Horst en de ruim tien jaar jongere Pieter Roelfzema uit Groningen.

december: Ds. Wolff weigert voor de rechten van zijn vrouw op het geleende geld tussenbeide te komen; ernstige crisis in hun mariage de raison. Betje wendt zich voor juridisch advies tot de befaamde Amsterdamse advocaat Mr. Herman Noordkerk (1702-1771), die als een vaderlijke vriend haar volledig vertrouwen wint. Noordkerk voorziet het domineesvrouwkje voortaan ook van lectuur uit zijn bibliotheek. Zij noemt hem in haar gedichten Eelhart of Aristus.

1766

30 mei: inhuldiging van stadhouder Willem V als erf-heer van Vlissingen. Betje Wolff dicht voor de gelegenheid *Een nieuw scheepslied*, vrije navolging van Huygens' *Scheepspraet*.

1768

september: ernstige zenuwziekte.

Ik heb hem ook zo lief, als een vive vrouw een man kan hebben, aan wien zy erkend, het geluk & de glorie van haar leven schuldig te zyn; en die my volstrekt in alles toont, dat myn genoeg zyn vermaak is. Wat Filosofisch paar is dat, niet waar! en te meer, als gy weet dat die goeye man & ik malkander niet familiarer zyn dan goeye

vrienden; want juist om hem lang - zeer lang voor my te conserveeren, hou ik myn aparte kamer, & wat zeid de man? al zo als myn liefje maar verkiest-.

Betje aan Dr. D.H. Gallandat, 19-VIII-1774

Wolff en ik zyn zyne aanbidders, en zo hy jong was, wy gingen naar Rousseau in Bedevaart; ik zou (ben ik geen vrouw?) allerlei stratagèmes gebruiken tot dat hij ons toeliet, hem de handen te kussen.

Betje aan Dr. D.H. Gallandat, 5-VI-1774

*Ik brei de Beemster aan elkander
(Indien ik niet te naaien heb)
Nu voor den een dan voor den ander,
Wyl 'k in dat werk genoeg schep.*

Beemster-winter-buitenleven, 1778, p. 58 (W)

50. Jean-Jacques Rousseau.

51. Rij- en wandelweg bij Hoorn. Gravure door C. Pronk.

52. Betje temidden van het woelige leven. 19de-eeuwse litho naar een eigenhandige tekening van Betje. De oorspronkelijke tekening is in de tweede wereldoorlog te Middelburg verloren gegaan.

DE
LETTER-HISTORIE-
EN
BOEK - BESCHOUWER,
N°. IV.

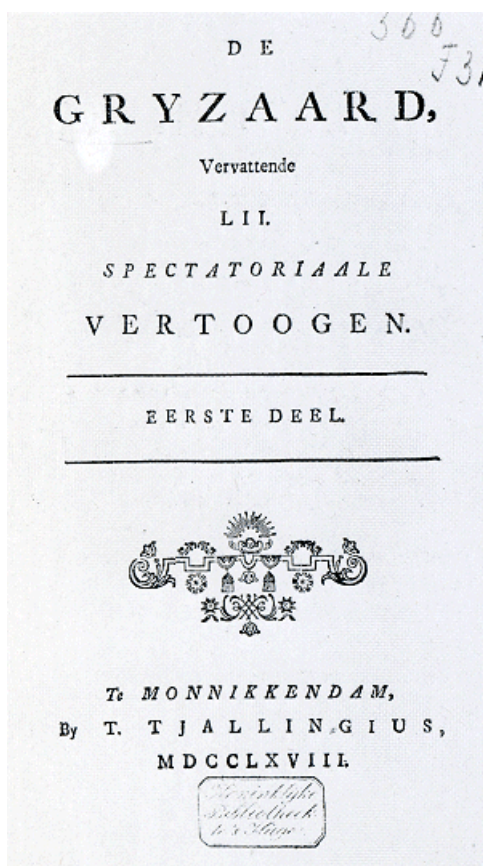
Waarin voorkomen

I. BESCHOUWING over de zwakheden van 's Menschen Geest. II. ONTWERP eener KOOPMANS AKADEMIE, welke eerlang in <i>Amsterdam</i> staat opgericht te worden. III. VERTOOG over de <i>Witien</i>, <i>dige</i> GELEERDHEID in formige VROUWEN, en in deez en genen LANDMAN. IV. BERICHTEN wegens eenige PALEIZEN en KONST-KARNETTEN in <i>Frankryk</i>. V. VERRICHTINGEN der KONST- en LETTER-GENOOTSCHAPPEN, in <i>Frankryk</i> en <i>Nederland</i>. VI. GENEES- NATUUR- LETTER- en OUDHED-KUNDIGE ZAAKEN, enz. VII. LETTERKUNDIGE ANECDOTES.	<p>VIII. BYZONDERHEDEN wegens de VOORTTELING van KINDEREN in eenen hoogen Ouderdom.</p> <p>IX. Particuliere AANMERKING wegens eenige zeer inderwaardige GEELACHTS-VERMEERDERINGEN.</p> <p>X. Verdediging der SALET-sonkeken van deezen tyd ten onrechte opgetaakt uit de <i>Dicht-konstige Be-</i>
<i>spiegelingen over 's Gynor-</i>
<i>gen</i>, beschreven] door
Mejufvr. E. WOLF, gebo-
ren <i>Bekker</i>; uit 's <i>Hoge</i>
toegezonden.</p> <p>XI. BESCHOUWING van het LEVEN, als een aldem aangemerkt, door dezelfde Dichteresse E. WOLF.</p> <p>XII. AKADEMISCHE ZAAKEN en STERFGEVALLEN.</p> <p>XIII. DE MAANDELYSCHE BOEK-BESCHOUWER.</p> |
|--|--|

Onder de Zinspreuk
LIBERE & MODESTE.

TE AMSTERDAM,
By JACOBUS LOVERINGH.
MDCCLXIII.
De prijs van dit Stukje is 7 stuivers.

53. Onder nummer X verwijst de inhoudsopgave naar een fragment uit het debuut van Betje.

54. Spectatoriaal weekblad dat van 3 juli 1767 tot 23 juni 1769 op vrijdag verscheen en 1½ stuiver kostte. Betje's aandeel in het aantal bijdragen dat op 27 wordt geschat, is niet met zekerheid vast te stellen. Zij gaat schuil achter de ondertekening: *Silviana*, E.W. en B.W., vermoedelijk ook achter de zinspreuk: *Paix &c.* en *Repos et Muses*.

1769

mei-juni: brengt zomervakantie van vijf weken in Zeeland door.

juli: de publikatie van *Walcheren, in vier gezangen* brengt haar de eerste dichtertoem, speciaal onder haar Zeeuwse landgenoten. Zelfs voorname regenten als Mr. Cornelis de Perponcher de Sedlnitsky (zwager van Belle van Zuylen) en Mr. Daniël Radermacher, bewindhebber der Vereenigde Oost-Indische Compagnie te Middelburg, geven blijk van hun waardering. Eerstgenoemde bezoekt haar in de Beemster pastorie eind juli, samen met de Amsterdamse predikant Ds.

D. Serrurier. Radermacher komt in oktober 1770.

24 augustus-22 september: de geruchtmakende Corsicaanse vrijheidsheld Pascal Paoli (1726-1807) bezoekt ons land; wordt 5 september ontvangen op de ridderhofstede Santhorst (bij Wassenaar) door Prof. Pieter Burman Secundus en zijn vrienden - allen voorstanders van 'de ware vrijheid' in het voetspoor van Oldenbarnevelt en Hugo de Groot.

Betje Wolff bejubelt op haar beurt Paoli als symbool van de vrijheid in twee gelegenheidsgedichten (1769 en 1770).

najaar: schriftelijke discussie met Radermacher over Voltaire.

1770

In de voorrede tot haar naar het Engels van William Craig vertaalde *Leeven van Jezus Christus* geeft Betje een uiteenzetting van haar verlicht, redelijk christendom. Zij verwerpt het deïsme van Voltaire. Stelt zo ook verlichte supporters als Radermacher en Dr. Maarten Houttuin teleur, waar ze eerder reeds duidelijk afstand had genomen van de conservatieve vleugel. Erasmus haar idool.

1771

6 november: dood van Herman Noordkerk. Betje draagt haar *Lykzang* op aan de Amsterdamse schepen Mr. Isaac Sweers, in wie ze een nieuwe beschermer hoopt te vinden.

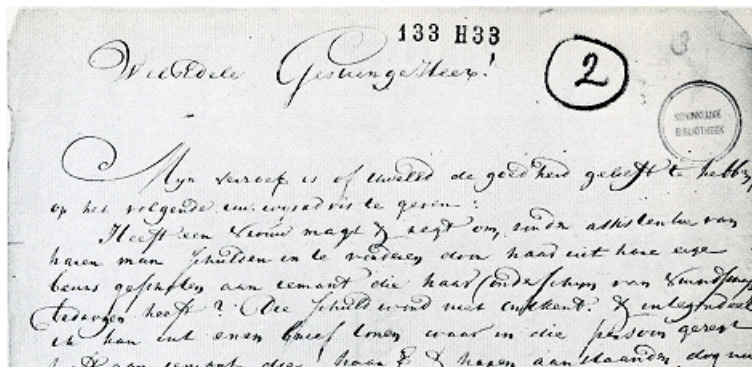

55. Mr. Daniel Radermacher, 1722-1803, Regent te Middelburg, bevriend met Betje.

Terwyl ik deezen schryf vloeit myne ziele over van tedere liefde voor U; liefde zo zuiver dat zy den staat der Hemelingen niet onteert. Liefde, die zeer naby komt aan het geene ik voor mynen ouden & altoos braaven altoos lieven Vader gevoele. Dog die echter nog van eene gemeenzaamer aart is. Stoor u niet aan dit woord; 't behelst niets oneerbiedigs, maar vriendschap, is, in zich zelf, van meegaanden aart. Ik weet niet of ik my wel uitdrukke, - dit weet ik, dat Gy my al die sentimenten inspireert, die myn hart veredelen, & verheffen boven het frivole eener nietige waereld. - Ik bidde de dierbaare continuatie uwer gunst; ik bidde, laat de omstandigheid dat toe, vereer my met de blijken daar van geduurend uw leeven, & wees verzekert dat ik geen grooter lof ken dan te kunnen roemen, als gij er niet meer zyt: die groote man heeft zich verwaardigt my lief te hebben. Gy moet myn gevoelig hart, & myn leevendig Temperament hebben om te weten hoe zeer ik my gelukkig agt in die gunst. Kan ik niets doen om my die waardig te maaken?

*De toegezonden Boeken zal ik met attentie leezen, & trachten te voldoen aan uwe
ordre nopens het zeggen van myne gedagten..*

Betje aan Mr. H. Noordkerk, 19-II-1771

56. Breimandje van Betje.

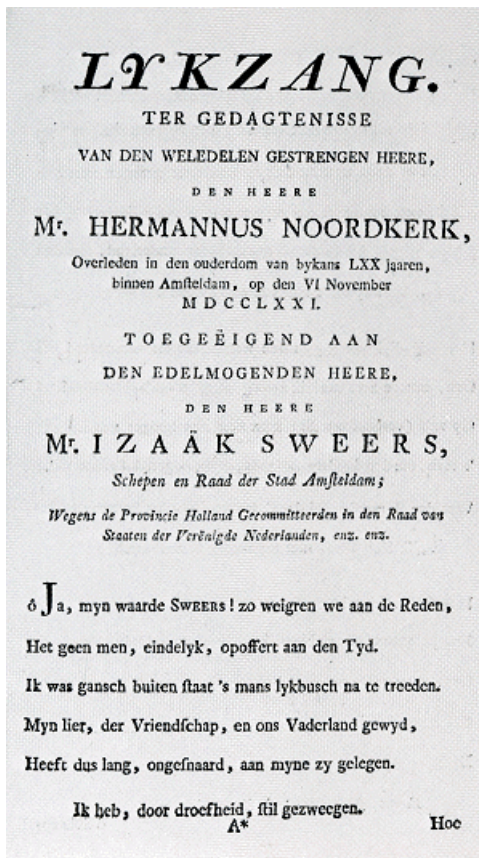
57. Fragment uit de vroegst bekende brief van Betje, de eerste, gedateerd 10-XII-1765, aan Mr. Herman Noordkerk, 1702-1771, advocaat te Amsterdam. 'Heeft een vrouw magt & regt om, zonder assistentie van haren man schulden in te vorderen door haar uit hare eige beurs geschoten aan iemand, die haar (onder schijn van vrindschap,) bedrogen heeft?'

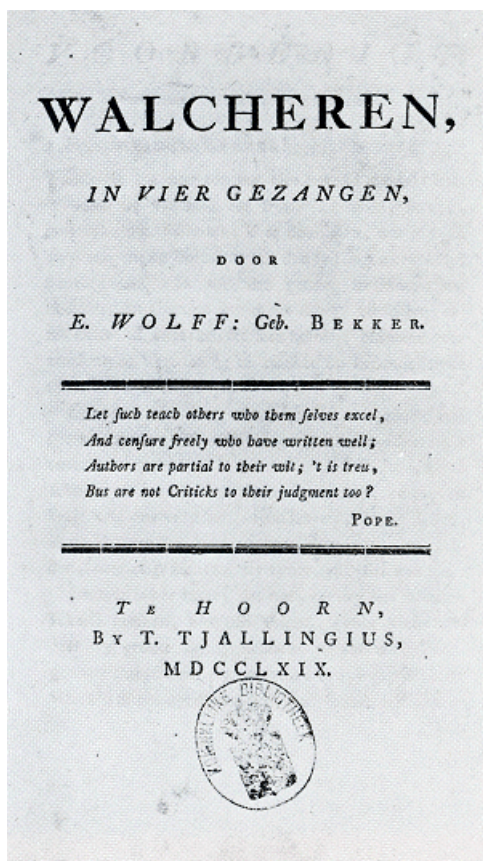
58. Mr. Isaak Sweers, 1707-1777, Schepen en Raad van de stad Amsterdam met wie Betje bevriend is. Portret door Cornelis Troost.

*Een zyner liefhebberyen was eene vrouw over niets ter waereld te hooren redeneeren,
& dat kan ik volmaakt.*

Betje over Noordkerk aan Mr. Izaäk Sweers, 9-VI-1772

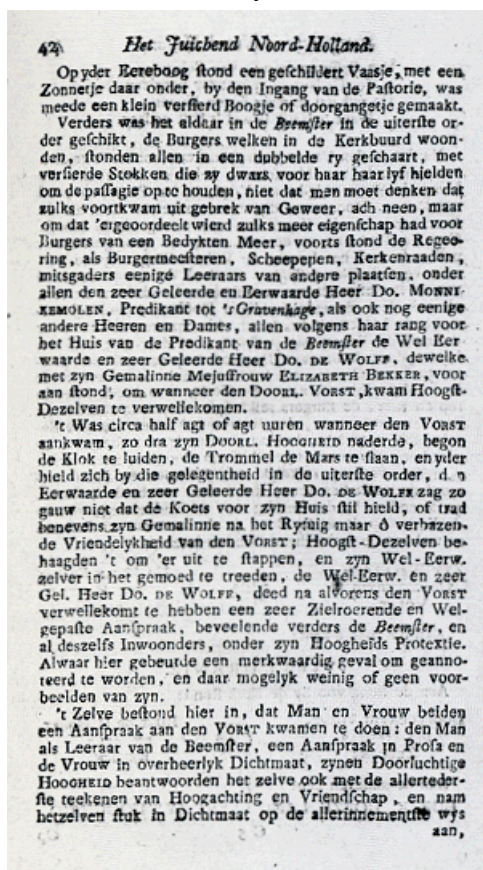
59. Lykzang voor Noordkerk door Betje, 1771.

60. Eerste druk van de bundel Walcheren.

1772

11 mei: schouwburgbrand te Amsterdam, door de 'fijnen' beschouwd als een teken van Gods wrekende hand. Betje Wolff protesteert tegen deze visie in haar *Zedenzang aan de menschenliefde*.

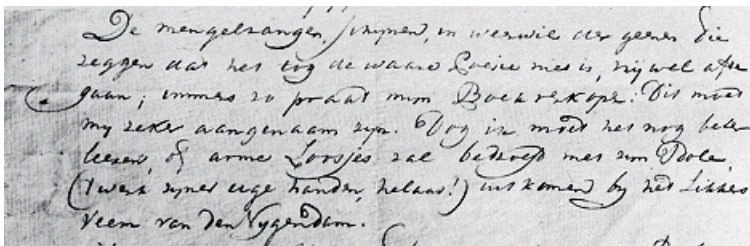
61. Bladzijde over het bezoek van Stadhouder Willem de Vijfde aan de Beemster op 21 juli 1773. Uit: Nicolaas Hoefnagel, *Het juichend Noord-Holland, Of verhaal van de reize van zyne doorluchtige hoogheid Willem den Vyfden*, 1773.

De verstandigste man die wy thans hebben, is zeker de Sociniaansche Menist d° Cornelis Loosjes (die zelfde, die, tot groote ergenis van alle Orthodoxen, over eenige jaaren, myn Vriend en Buurman van der Os doopte), de Vredemond myner Poësi, aan wiens Onderwys ik myn heel Geleerd-weezen ('t zy dan klein of groot) schuldig ben.

Betje aan Dr. D.H. Gallandat, 14-II-1774

62. Stadhouder Willem de Vijfde, 1748-1806. Aquarel.

63. Fragment van een brief van 2-VI-1772 door Betje aan Mr. Isaak Sweers: 'De Mengelzangen schynen, in weerwil der geenen die zeggen dat het tog de waare Poësie niet is, vrywel af te gaan; immers zo praat myn Boekverkoper: dit moet my zeker aangenaam zyn. Dog ik moet het nog beter leeren, of arme Loosjes zal bedroefd met zyn Idole ('t werk zyner eige handen, helaas!) uitkomen by het Likkersveem van den Vygendam'.

Ik laat altoos myne grondschems, zo als zy uit het crayon viel. Ik zag ze reeds in zyn geheel, voor zy op 't papier stond. Dan leg ik haar, zonder myn hoofd daar meê te breeken, weg. Onderwyl komt het te heftig aangedaan zenuwgestel in rust; de gloeiende, de spreekende verbeeldings-kragt bedaart; onze ziel verkoelt, en ons oordeel, zonder welke het tintelende vernuft, en de vlugste geest, op zyn best, aartige koordedansers worden, herkrygt zyne eenpaarige helderheid: by dat zagt, doch zuiver licht, zien wy, met onzen meester, (gy weet op wiens onderwys ik mag roemen,) onze schets over. Ik maak ze op; maar nimmer behoef ik te frutzen in de eerste omtrekken; zy zyn dan delicaat of sterk. De lieve natuur leert ons, vervolgens, waar wy smelten, sterken, hoogen en diepen moeten. Ons hart dicteert. De samenleving is onze Academie. Daar vinden wij onze origineelen.

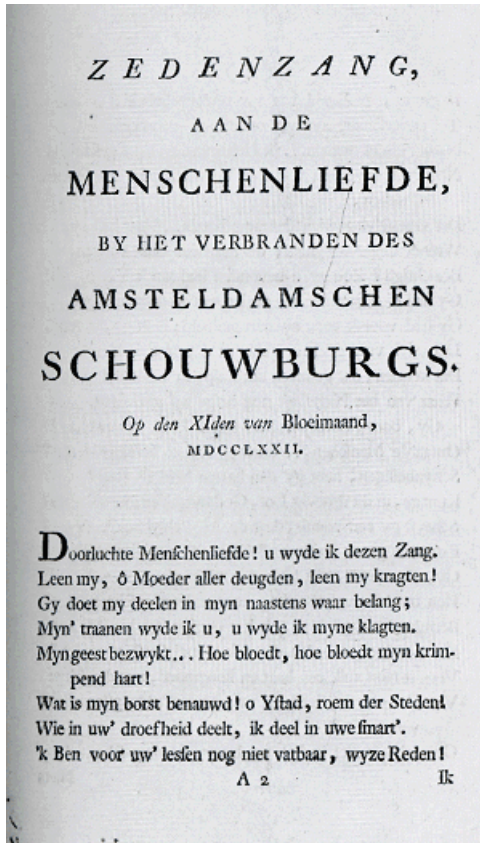
Lier- veld- en mengelzangen, 1772, p. 167 (W)

Doch schoon hy [Willem V] een goeijen sobbes is, daar ik wonderwel mee te regt kan, zo heeft hy zo veel aanhang die my rebuteerd, & zyn Hof is myn Logement niet, zo lang ik een vry mensch (de vrouwen zyn immers ook menschen?) ben.

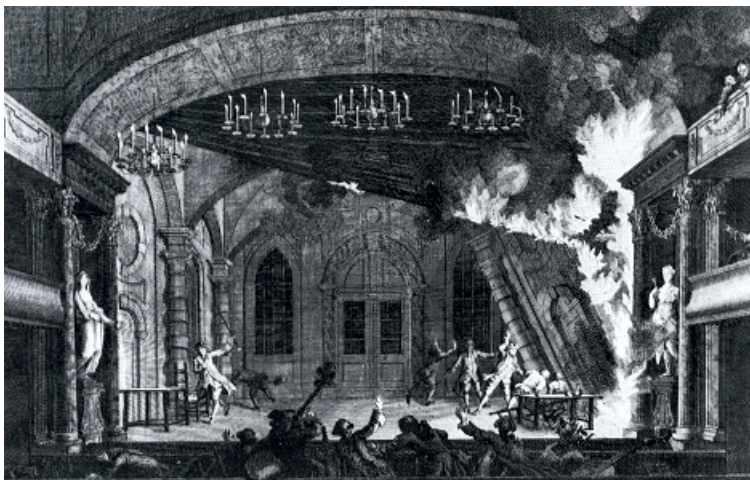
Betje aan J.E. Grave, 15-VIII [lees: IX]-1776

*Gy, booze dweepers! ... maar ik schrik van uwe taal!
 Ontaarte mensen! - durft gy wel zo liefdloos weezen?
 Schynheiligen, hebt gy dan harten, hard als staal?
 Kunt ge, in dit droevig lot, God's wraak en toorne leezen?*

Zedenzang, aan de menschenliefde, by het verbranden des Amsteldamschen Schouwburgs, 1772, p. 4 (W)

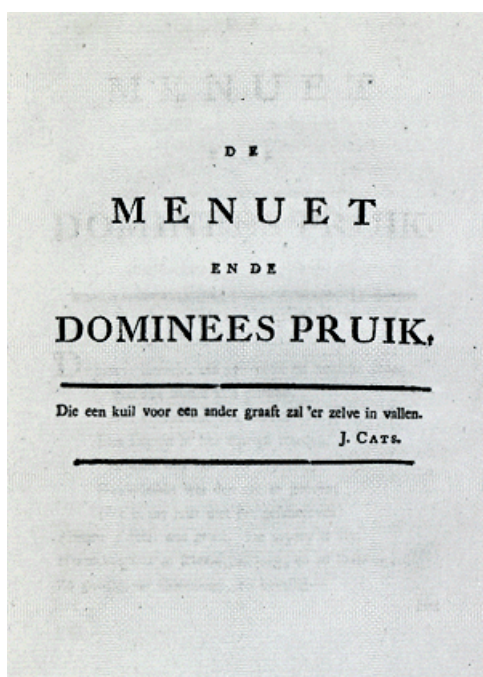
64. Begin van een dichtwerk uit 1772.

65. Brand op het toneel van de Amsterdamse schouwburg. Gravure door C. Bogerts naar P. Barbiers.

66. De boekhandel van Pieter Meijer Warnars aan de Vijgendam te Amsterdam, rond 1770 centrum van literair verkeer; door Betje spottend 'het Likkersveem' genoemd. Schilderij door Johannes Jelgerhuis, 1820.

68. Hekeldicht van Betje, 1772.

*Toen ik dat Menuetje schreef,
Dacht ik niet dat ik iets misdreef.
Het jonge Paar; de Vriendschapsgroet,
Daar heb ik deerlijk voor geboet.*

Mengel-poëzy, 1785, I, p. 140 (W)

1772 (vervolg)

juni: brengt grote opschudding teweeg door twee anoniem uitgegeven hekeldichten in pamfletvorm: *De onveranderlyke Santhorstsche geloofsbelydenis* en *De menuet en de dominees pruik*, het eerste een verdediging van het door Pieter Burman op Santhorst beleden vrijheidsideaal, het ander een uiterst agressieve aanval op kerkelijke dictatuur naar aanleiding van een Groningse censuurkwestie.

Is nu voorgoed de vijand van de rechtzinnige gereformeerden onder aanvoering van Paulus Dortsma, Petrus Hofstede en J. Habbema. De kritiek van deze zijde concentreert zich in het tijdschrift *Nederlandsche Bibliotheek*.

12 juli: Ds. Adrianus Wolff kiest in een irenische *Brief over de Santhorstsche geloofs-belydenis* niettemin duidelijk partij voor zijn in opspraak geraakte vrouw.

De bundel *Lier- veld- en mengelzangen* verenigt Betje's verspreide gedichten en geeft een goed beeld van haar literaire connecties in deze jaren: o.a. met Daniël Radermacher (hier Philantrope geheten), Mr. Bernardus de Moor van Immerzeel uit Gouda, Ds. Cornelis Loosjes alias Vredemond - haar hartsvriend en literaire leidsman voor de komende tijd - en Lotje Schippers (als Chloë aangeduid).

1773

10 januari: Pieter Burman Secundus schrijft J.W. te Water een brief, waarin hij zich distantieert van ‘Juffr. Wolff’ en haar *Santhorstsche geloofsbelydenis* uit vrees dat zij hem zal compromitteren.

21 juli: stadhouder Willem V bezoekt de Beemster; wordt door Ds. Wolff (in proza) en door zijn vrouw (in versvorm) toegesproken.

december: hevig verontrust door een gezwel in de mond, waarover zij Dr. D.H. Gallandat uit Vlissingen consulteert.

En zal dan de Vrouw belet worden het gene zy wel gedagt, en in enen vloeyjenden styl geschreven heeft, uit te geven, alleen om dat zy geen Man is?

Bespiegelingen over den staat der rechtheid, 1765, Voorberigt, p. XI (W)

Ik heb elendige vyanden. Geleerde, en ongeleerde, mannen van naam ende mannen van genen naam. Sommigen zyn zoo taalkundig, dat zy my in Grieksch en Latyn lelyke dingen kunnen zeggen; en dit zyn de Hoofdmannen over honderd; want zy hebben hunne duizenden.

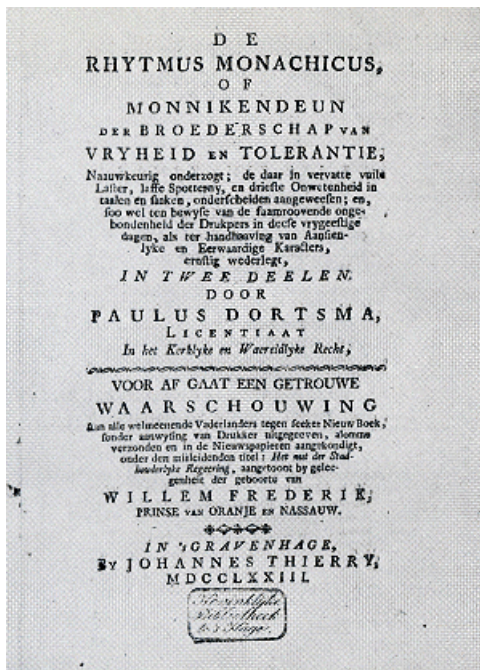
Betje aan Jan Poppo van Canter, Opdrags-brief, p. X in *Arnoldus Geesteranus aan Maria van Reigersbergen*, 1775

69. Pieter Burman (Secundus), 1713-1778, classicus, hoogleraar te Amsterdam. Gravure door J. Houbraken naar J.M. Quinckhard, 1759.

70. De uiterst rechtzinnige Rotterdamse predikant Petrus Hofstede, 1716-1803.

71. Hekelschrift tegen de Santhorsterkring, waarin op bladzijde 110 Betje's hekeldichten schotschriften worden genoemd.

72. Bladzijde uit *De onveranderlijke Santhorstsche geloofs-belydenis in rym gebragt door eene zuster der Santhorstsche gemeente*. Ter drukkerij van haare Koninglyke Majesteit Reden, 1772.

73. De verslagen Corsicaanse vrijheidsheld Pasquale Paoli, 1726-1807, die in 1769 een bezoek bracht aan Burman op het Kasteel Santhorst. Gravure naar en door Reinier Vinkeles, 1769.

74. Kasteel Santhorst onder Wassenaar, buitenverblijf van Burman. Penseeltekening, 1718.

75. Blad uit de Opdrags-brief in *Arnold Geesteranus aan Maria van Reigersbergen*, 1775. 'De Edelman aan wien ik het opdraag is Jonkheer van Canter in Friesland' (brief van 25-IX-1775 aan Dr. D.H. Gallandat).

76. Jonkheer J.P.A. van Canter, vriend en later weldoener van Betje. Miniatuur.

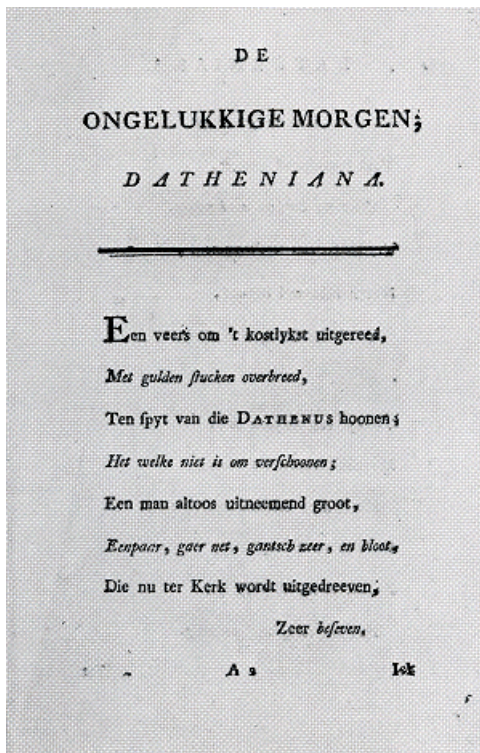
1774

3 mei: tracht door middel van een brief in nader contact te komen met de door haar hogelijk vereerde dichteres Lucretia Wilhelmina van Merken, maar deze reageert uiterst koel.

zomer: in een lang gedicht *Aan mynen geest* overziet zij kritisch en vol zelfspot haar ontwikkeling als dichteres tot dusverre. eind oktober: in een ander hekeldicht *De ongelukkige morgen* drijft ze de spot met de ouderwetse psalmberijming van Datheen.

1775

begin april: tracht met *De Bekkeriaansche dooling* opnieuw de lachers op haar hand te krijgen ten koste van de ultra-conservatieve redacteurs van de Nederlandsche Bibliotheek. mei: draagt haar *Arnold Geesteranus aan Maria van Reigersbergen* op aan Jan Poppo van Canter (1722-1800) uit Wolvega, een bewonderaar op afstand.

77. Begin van een gedicht uit 1774 met persiflage op de zestiende-eeuwse psalmberijming van Datheen, die toen nog volop werd gebruikt.

Och myn Heer, en dierbare Mecenas! het ziet er tans zoo bekreten voor my uit, dat het niet raadzaam zy, voortaan, onbeschermd, in het openbaar my te vertoonen. Dit beseffende zag ik het kleine Pryscourantje myner Vrienden en Vriendinnen eens aandachtig over, en ik besloot, eindelyk, om u deze zonderlinge eere aan te doen.

Betje aan Jan Poppo van Canter, Opdragts-brief, p. III in Arnoldus Geesteranus aan Maria van Reigersbergen, 1775

Wat verlang ik naar uwen Germanicus! ik hoop immers dat gy, Mevrouw, zult schryven zo lang als gy U onder ons zult bevinden!

Betje aan Lucretia van Merken, 2-I-1777

Redelyk & vry denkende over de Christelyke Godsdienst, & tegelyk sterk sprekende voor de Revelatie, kan het my niet vreemd voorkomen dat ik by twee soorten van menschen verdagt & gehaat, ja zelf met kleinachting begroet zal worden. Ik zie, dat gy ook in dit concept zyt, & 't is natuurlyk. Dog er is een derde soort, die noem ik, & dat denk ik met de grootste billykheid, redelyke Christenen.

De estime, het applaudissemment derzelve is myn waarachtig but.

Betje aan Dr. Maarten Houttuyn, 19-X-1770.

78. Lucretia van Merken, 1721-1789. Gravure door R. Vinkeles naar H. Pothoven.

79. Vergadering in het Mauritshuis in Den Haag van de commissie ter verbetering van de rijmwoorden in 1773. Gravure door Nieuwenhuijsen.

*Wie, buiten U, myn Geest! heeft my ooit aangedreven,
Om aan de Dichtkunst my te wyden? Hebt gy niet
My magtig voorgepraat van Parnas heldren vliet?
Van eeuwig blinkende Laurieren, Phebus Chooren,
Van welk een' glorie aan den dichter is beschoren;
Dat ik, nog pas in staat om, met myn' kleine hand,
een pen te houden, straks op alle maat en trant,
Onleesbre proeven gaf van regt erbarmlyk rymen?
Gy dwongt my dikwyls om myn wartaal 't zaam te lymen.*

Aan mynen Geest, 177-1, p. 2 (W)

Het, daar g'aat by u' kensy,
 Het, in een proefkunt, te
 Die zek' niet kuyten, waken,
 In Galileland.
 Het, leeg en oek Harmon.
 Zie hier een vaers gemaakt op Do. Buurt.
 Het, vult de kout ontfamen.
 By 294 geworden tot
 Een, neldemus, oek Heese!
 By 294 heet capot.
 Heet, dat ons nu een Geesey?
 Waarvinder, is gend?
 Wat, mak by zeele wrodder,
 Oek, am die goede may.
 Op alle die kom koudes,
 Vanwon dender, zek' Daar van.
 Hoe, proom, niet by te pooker,
 Het, op den proefkunt!
 Een, kleine hand moet het loy.
 Oek, wat was een koutel
 Van Chaisen, en koutsharen,
 Tevot, en oek te paard!
 De, kouten, als de, pannen.
 Het, waren, vromen op aad.

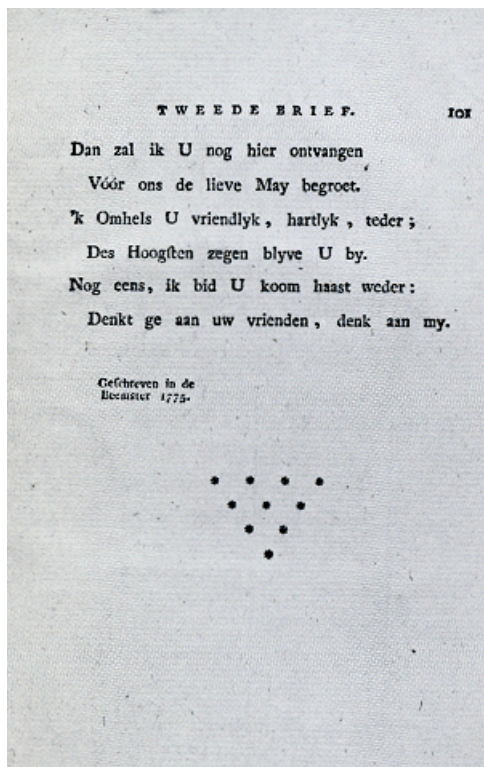
Wat, had om dorp, proff, leij?
 Van, mond of niet, pooker?
 Het, zek' niet, moer, kuyten.
 Zee, is, niet, al, g'heest.
 De, kouten, laet, zey, schapen, en dender,
 Oek, pooker, wat, op, zee.
 Maar, zek' als, by, naar, veldtenis,
 Nee, is, maar, een, schapen, med.

80. 'Zie hier een vaers gemaakt op Do. Buurt. Ik heb het voor u laten copiëeren en zend het hier in als wat raars' (brief van 19-VIII-1774 aan Dr. D.H. Gallandat).

1776

voorjaar: haar offensief regen de 'fijnen' bereikt een hoogtepunt met de *Brieven van Constantia Paulina Dortsma*.

12 maart: wenst in een lierzang mevrouw Maria van der Mieden-Cardinaal geluk bij haar herstel van een smartelijke ziekte.

81. Slot van *Beemster- winter-buitenleven*, *Twee brieven*, 1775.

82, 83. Mr. G.G.G. van der Mieden, 1736-1798, burgemeester van Alkmaar, en zijn vrouw Maria Cardinaal tot wie de beide rijmbrieven uit *Beemster- winter-buitenleven* waren gericht.

Laatsleden Zondag kleepte ik my in een zwarte zak; waarom? om dat onze Heeren en Dames my zouden vraagen, over wie dat ik in den rouw was? zo als gebeurde - Wolfje, over wie benje in den rouw? - Over Dortsma, die ik gehoord heb dat den geest gegeeuen heeft, zederd dat hy myn opdracht aan den Tyd las. - Ha! ha! ha! dat

's eerst een regte Cristinne! - Zeg dat niet: 't is uit droefheid om dat ik zulk een schoellie niet meer kan attaqueeren; was hy niet by zyn Confrater Heintje Peusel, hy zou nog eens anders gehad hebben!' - NB. dit in 't uitgaan van de kerk.

Betje aan Dr. D.H. Gallandat, 19-VIII-1774

Er is geen Partytje of Wolfje moet er by zyn: onze tour is meest naar Sardam met een jagtje. Voorleden week reden wy er met een koets & wagen propt vol nog naar toe: want my nemen ze maar op den schoot & dan kyven zy half om my (de dames meen ik). 'Nu moet ik myn Wolfje eens hebben!' is dat geen schaterwerk?

Betje aan J.E. Grave, 31-VII-1776

De inwyding des N. Schouwburgs is aller-pragtigst geweest, schoon al de dames en negligéz geweest zyn; de train van koetzen was ongeloofelyk. De stadssoldaten stonden gerangeerd met scherp geladen, & met order om te schieten, indien 't Canaille moeite maakte. De Zoo-Zoos durven er niet van kikken, op den Preekstoel, meen ik; want de Dweepers roeren 't anders genoeg met pasquillen op de Regeering.

Betje aan Dr. D.H. Gallandat, 16-X-1774

Maar onze kermis heeft my een ander plezier geoffereerd. Wy hebben hier de Fransche Marionettes gehad, de gemakkelyke vrouw, de wasse beelden, en wat niet al. Alles heb ik naar gewoonte gaan opneemen. En myn man recommandeerde onze Heeren en Dames met wie ik ging: 'Jonges, lach tog maar zo niet in 't spul, dat de Poppes van haar stuk raaken', 't geen haast gebeurde.

Betje aan Dr. D.H. Gallandat, 19-VIII-1774

84. Jonkvrouw Agatha van Foreest, 1733-1801, uit Hoorn, in tweede huwelijk getrouwd met haar huisknecht. 'Dit moet ik u echter *toebetrouwen*: wat is dat eene heldin: zy *durft* gelukkig zyn' (brief van 16-X-1774 van Betje aan Dr. D.H. Gallandat).

85. Trekschuit bij Broek in Waterland. Tekening in O.I. inkt.

86. De nieuwe schouwburg te Amsterdam bij avond, op de achtergrond de Leidse poort. Gravure naar en door H. Schoute, 1774.

87. Kermis in de Beemster. Gravure door N. van der Meer Jr. in Jan Bartelink, *De Beemster kermis, in twee zangen*, 1774.

Ik was juist het myn dat my het pootje van Juffr D - k - n
 mis had afgevoerd! we zyn, (de goudkint) een hart kin gebleven.
 in wyl haar gaag ons zien, om dat zy is wel eens een
 Wondje kwand van me gekukeld heeft; alleen om te zien
 of ik haar ken beduigen, dat ik het haar zegge.
 Gaat nu zwoje my niet eens inde kas kijken?

88. P.S. bij de brief van 12-VII-1776 van Betje aan J.E. Grave, 1729-1781, met wie zowel Betje als Aagje bevriend was: 'ik zou haar graag eens zien; om dat zy zo wel eens een woordje kwaad van me gekakeld heeft'.

89. Aagje Deken. Miniatuur op ivoor.

1776 (vervolg)

29 juli: Aagje Deken schrijft Betje Wolff, die zij als dichteres respecteert, een vermanende brief.

4 augustus: Betje Wolff schrijft een antwoordbrief ter verdediging.

13 oktober: Betje Wolff en Aagje Deken ontmoeten elkaar voor het eerst ten huize van hun gemeenschappelijke vriend J.E. Grave, aan de Lauriergracht in Amsterdam.

december: Betje schrijft haar op een werk van L.-S. Mercier geïnspireerde toekomstfantasie *Holland, in 't jaar MM, CCCC, XL*, als een oudejaarsoverpeinzing, waarschijnlijk gericht tot Dr. D.H. Gallandat.

90. Lauriergracht te Amsterdam. Gravure door C. Philips Jacobszn.

Ik heb kwaad, neen veel kwaad van u hooren spreken, doch het weezenlyk slegte heb ik nooit geloofd en het onvoorzigtige dat geen 't welk den schein van kwaad heeft op reekening van uw temperament, geenzins van uw hart gesteld...

Waarlyk Bethje, alles wat my dierbaar is konde ik over hebben, konde ik uw goeden naam voor u weeder herstellen, konde ik uw gedrag naar uw hart vorme, konde ik u behouden, behouden voor eeuwig.

Aagje aan Betje, 29-VII-1776

Is het Christelyk - is het betamelyk - past het eene juffrouw Deken, my, die u nooit beledigde, my die gy immers niet dan door het afbeeldsel dat de laster van my gemaakt heeft, kent, te schryven 'verbeter uw leven, laat my toe uw gedrag naar uw hart te vormen, & uw hart te geneezen'.

Betje aan Aagje, 4-VIII-1776

De brief van jufvr. Deken heeft my tot in myn ziel getroffen! Gy zult, uit myn antwoord kunnen begrypen, hoe hy is opgesteld. Nooit heb ik zulk een Brief ontvangen: & zo ik niet over my zelf had gezegepraald, hy waare onbeantwoord gebleven. Doch neen! ik moest Juffr. Deken & ook u toonen, dat ik my weet te verheffen boven beledigingen.

Betje aan J.E. Grave, 4-VIII-1776

Zo koom ik thuis, & zo zet ik my aan 't schryven. Myn hoofd is verward, ik kan niet bedaard denken aan alles wat ik u alle drie verschuldigd ben. Nogmaals dank voor alles... Permitteer my dat ik nog een dag of twee mag wagten om u beter te doen zien dat gy nooit een gevoeliger, een dankbaarder, een opregter hart verplicht hebt dat dat van Wolffje. Ik kan nu niet schrijven ... lieve, dierbaare vrienden, ontvang deeze confuse brief als een zeer sterk bewys hoe myn erkentelyke ziel is aangedaan.

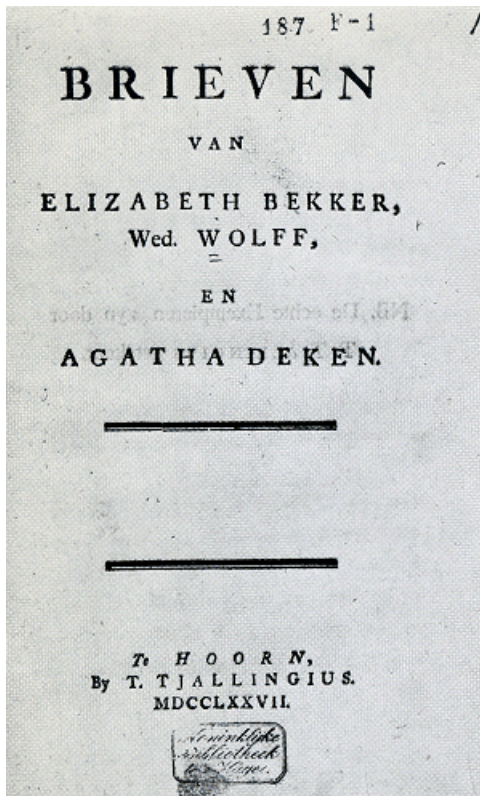
Betje aan J.E. Grave en diens vrouw, ongedateerd, n.a.v. de ontmoeting van Betje en Aagje ten huize van het echtpaar Grave

Met de nuytlytste verwondring heb ik verstaan dat
 Men u in antwaan gebragt heeft dat ik tot een
 naadeel gesproken heb, Waard gy my getuul onrecht
 onverschillig ik zoude my dieg later Wering
 betreuen, dan myn hart verduerde my reed
 voor Lang en versterkt my thans allersterkst
 van het tegendeel ik heb kwaad, men veel kwaad
 van u hooren spreekten doch het wonderlyk
 flegten heb ik nooit geloofd en het onverschillig
 dat u geen + welk den ghein van kwaad heeft op
 rekening van uw temperament, geenszins van uw hart
 gesteld, en waarlyk niet is ontstaan om myn voortgang
 onder en sterker gaande te maaken dan wanneer ik
 schepjelen zo broos, gebrekkig en in veel opzigt
 beschuldiging verdienen de als de beste der stervelingen
 zig bevind, Voorbaaring en streng hoor ik oordeelen
 der hoon zwakke dog welgevunde natuurgemooten
 ik denk met hartelike flyschap en vuurige liefde
 aan dat wezen + welk, dat het zo wel de maaker
 onder gestellen als de heerser onzer harten is
 niet alleen weet wat maakfel wy zyn maar ook
 gedagtig is dat wy Hof zyn

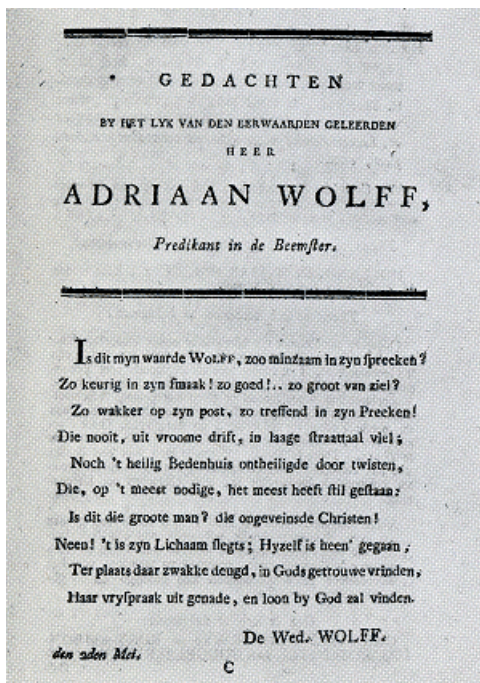
91. Begin van het concept van de eerste brief van Aagje aan Betje, 29-VII-1776.

Verleiden wy vriendlyk, hartlyk met u ontmoet aldoo kunt
 gy verscheren zyn van een oprechte vriendin te vinden, in des
 belidngs doch in liefhebbende
 Betje Wolff.
 a deen, nogmael!
 Dinsdag 4 Aug. 1776

92. Slot van het antwoord van Betje, 4-VIII-1776.

93. Eerste gemeenschappelijke uitgave van Betje Wolff en Aagje Deken, 1777.

94. Bladzijde uit *Brieven*, 1777.

Het leven van Betje en Aagje sinds 1777

29 april: dood van Ds. A. Wolff; Betje Wolff stuurt dezelfde nacht nog een overlijdensbericht op rijm aan Aagje Deken en verzoekt om haar overkomst.

30 april-3 mei: Aagje logeert bij Betje in de Beemster pastorie.

juni: Betje Wolff publiceert een respectvol levensbericht van Ds. Wolff in Maandelykse Uittreksels of Boekzaal der Geleerde Waereld.

begin september: Betje Wolff en Aagje Deken betrekken samen een huurhuisje in de Rechtestraat in De Rijp. Hoewel de onhygiënische omgeving hun gezondheid voortdurend in gevaar brengt, werken zij samen hard om van hun pen te kunnen leven. Zoeken daartoe een uitgever die meer mogelijkheden biedt dan Tjallingius in Hoorn. Komen zo terecht bij Isaac van Cleef in Den Haag, die hun trouwe vriend wordt. Met de uitgave van hun eerste bundeltje *Brieven*, bestaande uit enkele gelegenheidsgedichten naar aanleiding van het overlijden van Ds. Wolff en Adriaan Houttuin, brengen Wolff en Deken het publiek op de hoogte van hun samenwerking.

95. Joost Gerard Kist, 1756-1815, aangetrouwde neef van Betje, die haar 'zyn waardste en liefste Tante' noemt. Brief van 23-V-1777 van Betje aan Joost Gerard Kist, Student op 's Lands Universiteit te Leiden.

De goeye man is 67 jaar gezond geweest, zo dat hy is wat lastig, want hy weet van geen ellende. Maar ik heb ook niets te doen dan hem optepassen, zodat als hy maar weer beter word ben ik wel te vreden. Og die goeye man! lach waaragtig niet, ik zou veel aan hem verliezen: hy is al zo veel myn Vader als myn man.

Betje aan Dr. D.H. Gallandat, 3-IV-1774

Hy schreef verstandig, doch op den Predikstoel overtrof hy zich zelf. Hy was zeker een der grootste Redenaars zynes tijds. Zyne welsprekendheid was die van het hart; hy was overtuigd dat hy de waarheid verdedigde. Zyne yver was de vrucht van de bewustheid die hy hadt van die waarheid, en geenszins het voortbrengsel eener verhitte inbeelding, noch onbeschaafde oplopenheid. Hy sprak zelf voor de eenvoudigen op eene wyze dat hy der verstandigen aandacht trok.

Levens-beschryving van Adrianus Wolff door Betje, opgenomen in Boekzaal der Geleerde Waereld, juni 1777, p. 681

Ik blyf, althans voor eerst, in dit Quartier; in Dec. is myn tyd uit. Dan ga ik woonen in de Ryp in een huis van Vader Carman & de zuster van myne ziel, myne waardste Deken, wagt ik, binnen weinige dagen om met my te leven & te sterven; wy brengen al wat wy hebben by elkander, en zullen daar van fatsoendelyk buiten leven kunnen. Beide hebben wy veel goed te erven & de bezitters daar van zyn 82 & 77 jaaren.

Betje Wolff aan Joost Gerard Kist, 23-V-1777

Toen wy deeze Brieven opstelden, hadden wy geen de minste gedagten om die ter Perse te leggen. Wy schreeven die in de schaduw der vriendschap; en wy schreeven die in vaerzen, méér om dat dit ons gemakkelyk viel, dan wél om dat wy vaerzen wilden maaken. Het schynt dat, als het hart waarlyk geroerd is door 't Onderwerp, dan ook Rym en Maat, by ons, ongezoegt onder de penne koomen.

Brieven, 1777, p. III (W & D)

96. Rechtestraat in de Rijp, waar Betje en Aagje van september 1777 tot begin 1781 hebben gewoond, eerst in vermoedelijk het vijfde huisje van rechts, daarna in het vierde van rechts, met puntdak. Foto Adriaan Blaauw, 1884.

97. De Doopsgezinde kerk in de Rijp. Tekening in O.I. inkt.

Ach Deken! Deken ach! myn waarde WOLFF! myn man,
In 't holst des nagts... 'k zit voor zyn' Ledekant te leezen;
Hy spreekt met my, hy sterft, valt in myn arm! ik kan
Niet schryven. Hemel! moest ik juist alleenig weezen!

„Hy spreekt, sterft in uw arm... en gy, gy zyt alleen! (leezen!
„Geen vriend, geen maagschap!” Ach! 'k schrei met u onder 't
Wat heeft uw vriendlyk hart door liefde en schrik geleên!
Ik voel al wat gy voeld: 'k zal morgen by u weezen.

Amsterdam den 29sten
April 1777.

98. Een strofe van Betje en een van Aagje, overgenomen uit *Brieven*, 1777.

99. Uit de bundel kunstplaten van J. van Meurs, in 1794 uitgegeven om geplaatst te worden in de *Economische liedjes* van Betje Wolff en Aagje Deken.

1778

20 april: huwelijk in De Rijp van de jonge notaris Gerrit van der Jagt, een vlam van Betje Wolff, door haar in gedichten soms aangeduid als Ernst. Hij figureert ook in haar ongedateerde *Zendbrief Elisabeths*, een verslag van haar ziekte en genezing in kwasi-bijbelstijl, gericht aan Ds. Cornelis Loosjes.

*Waar vindt men zulke genoegens van
op het Huusfelyk Tooneel van geluk?*
plaat 34.

100. Uit *Proeve over de opvoeding, Aan de Nederlandse moeders* door Betje, 1779. Gravure door N. van der Meer Jr. naar I.G. Waldorp.

*Straft zeer zelden, en, is 't mooglyk,
ei vóórkomt het zeedlyk kwaad.
Vraagt uw Kind U: lieve Moeder,
waarom wordt dit zo gedaan?
Waarom moet ik hier juist blyven?
waarom mag ik dáár niet gaan?
Waarom word my dat geweigerd?
waarom eischt gy dit van my?
Waarom mag ik nu niet speelen?
waarom staat dat my niet vry?
Geeft uw Kind van alles reden,
zo het reden kan verstaan.
Anders ziet het uw' bevelen
ligt voor eigenzinnig aan.
Of, zo 't blindlings U gehoorzaamt,
zal het, laf, in laater tyd
Denklyk ook een makker volgen
die hoogstnodig dient gemyd.*

Nederlandsche Moeders! door Aagje, opgenomen in *Proeve over de opvoeding*, 1779, p. XVIII/XIX (W)

Nogmaals zeg ik, als ik myne gedachten laat gaan over den grooten Pligt der Opvoeding, dat eene Vrouw, Moeder zynde, zo zy hare Kinderen wel opvoed, onze hoogste erkenenis, onze hoogste achting verdient; dat zy der Maatschappy diensten doet, die, al wilde men die belonen, nooit te belonen zyn. Maar, het Gemeen van

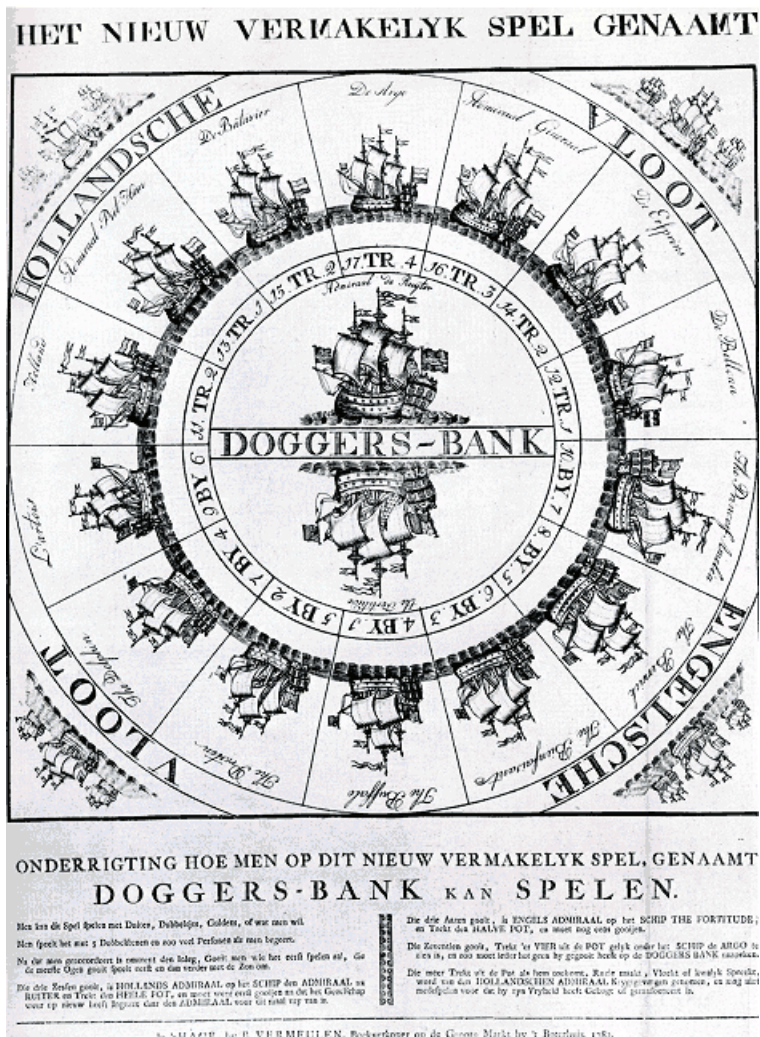
allen rang, is te onredelyk om dáár op te letten, ik laat staan om er met erkentnisse aan te denken.

Nu moet ik U een Kind weer eens in een ander licht doen zien - Geeft gy niet wel eens de naam van stout, aan het geen eigentlyk niets minder dan stout is?

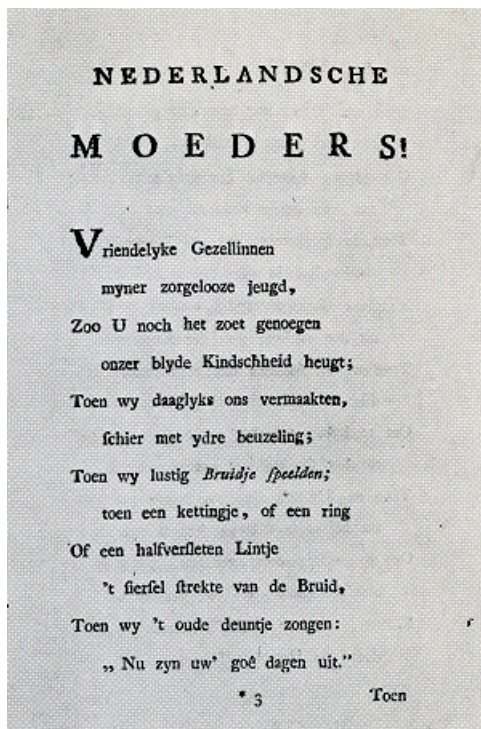
Een gezond en wel te vreden Kind, is druk, woelig, wil altoos spelen, ravotten, lopen, kortom het wil nooit stil zyn; dit noemt gy stout zyn - Is dit wel zo? geeft gy dit wel zynen rechten naam? Ik denk neen! en hierom denk ik dus:

De wyze Natuur gaf aan uw Kind die onoverwinnelyke trek tot beweging - Verbiedt gy het te lopen? Het zal met zyn handen kloppen; wilt gy dat het dit laat? dan zal het met de kleine voetjes slingeren - Gy besluit daar uit, dat het Kind stout is; en 't kan alleen niet stil zitten.

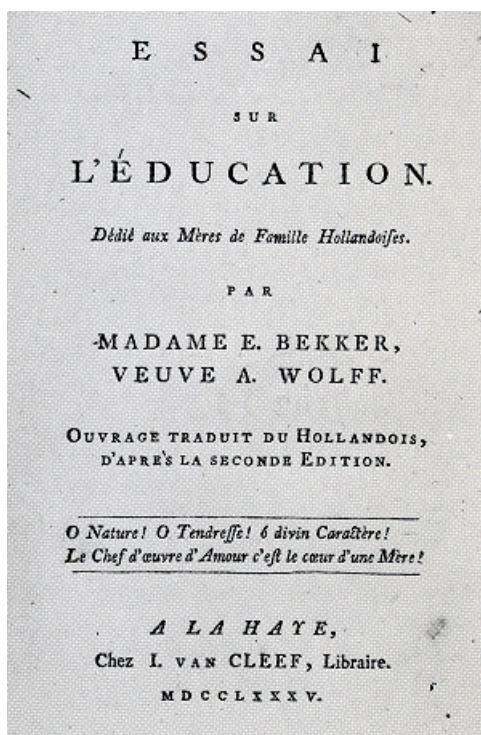
Proeve over de opvoeding, 1777, p. 51/52 (W)

101. Een dubbelspel, ook in het bezit van Betje en Aagje, uitgegeven na de Slag bij Doggersbank op 5 augustus 1781.

102. Begin van het gedicht van Aagje in *Proeve over de opvoeding*, 1779.

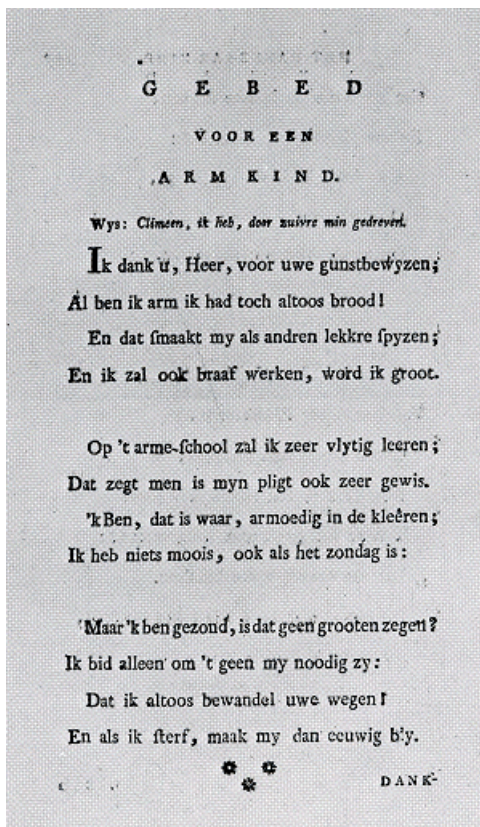
103. Vertaling van *Proeve over de opvoeding*, in 1785 verschenen.

104. Martinus Nieuwenhuijzen, 1759-1793, medicus en mede-oprichter van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1784.

105. Uit de bundel kunstplaten van J. van Meurs, in 1794 uitgegeven om geplaatst te worden in de *Economische liedjes*.

106. Gedicht uit *Economische liedjes*, 1781

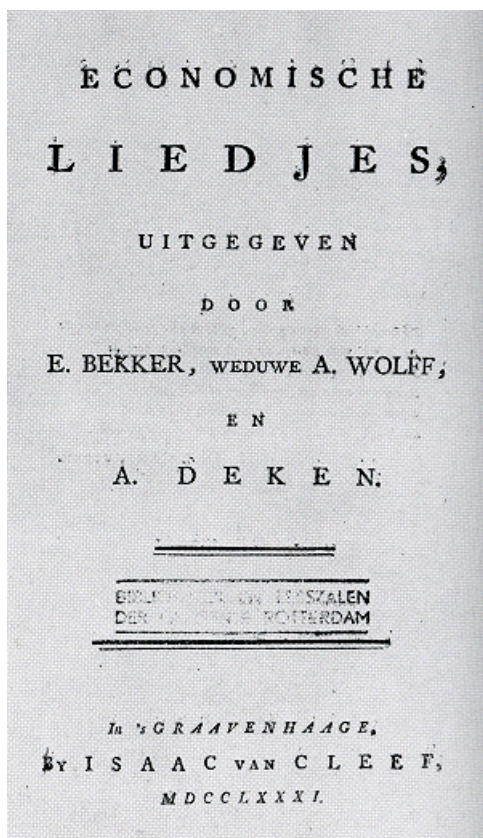
1779

Wolff en Deken geven ter ondersteuning van de nationale nijverheid twee propaganda-brochures op rijm uit, getiteld *Het nut der Vaderlandsche Maatschappye van Redery en Koophandel, opgerecht te Hoorn en: Nederlands verpligting tot het handhaaven der nuttige maatschappyen en genootschappen in ons vaderland, inzonderheid haare betrekking hebbende op den Oeconomischen Tak en de Vaderlandsche Maatschappye te Hoorn.*

1781

voorjaar: Wolff en Deken verhuizen naar een naastbijgelegen pand in de Rechtestraat te Rijk.

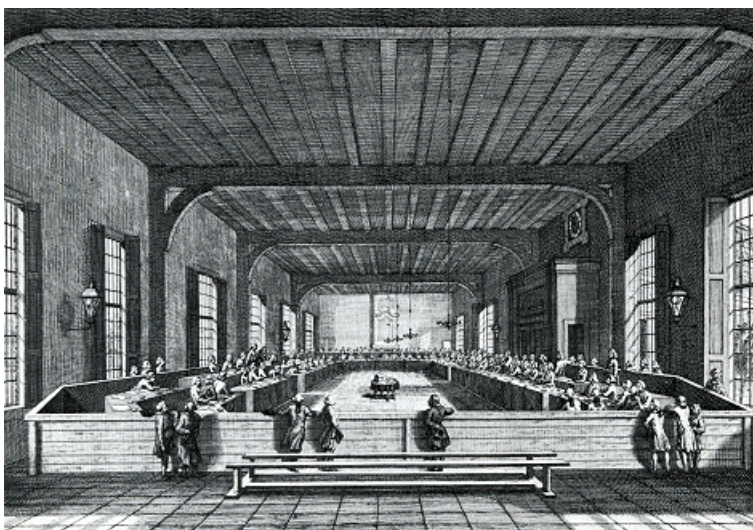
Publiceren hun *Economische liedjes*, zo genoemd omdat 'Rymen' en 'Vaerzenmaken' de enige 'affaire ter bevordering van het algemeen welwezen' was die Betje en Aagje ter hand konden nemen 'ten beste onzes Vaderlands'.

107. Eerste van de drie delen *Economische liedjes*, 1781.

108. Vergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in de Lutherse Oude Kerk te Amsterdam, 10 augustus 1790. Gravure door J. de Wit naar J. Bulthuis.

109. Vergadering van de Economische Tak in het Diaconiehuis te Haarlem op 15 september 1778. Gravure door S. Fokke naar V. van der Vinne.

*Wij woonen in een Land druipende van walvisch traan, vloejende van melk en booter;
dan eenige Leer bereiders hebben het hier stinkende voor ons gemaakt, hunne handen
hebben putten gegraven, dezelve met lellen en vellen opgehoopt, die daar in laten
rotten en dus een Lym bereid, zonder welken uwe stad niet bestaan kan, dus doen
wy onze zintuigen geweld aan om uwe stadgenooten te verplichten, o wat is dat groot!*

Aagje over het verblijf in De Rijp aan J.E. Grave, 6-II-1779

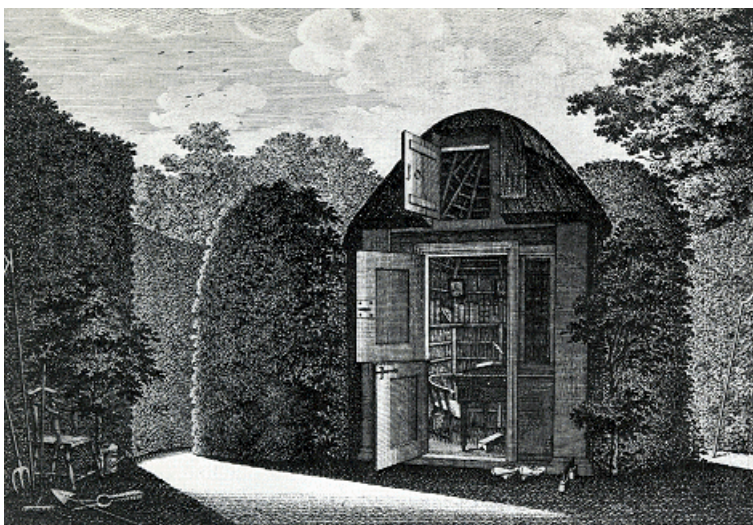
*Laat toch zo veel arbeiders
op de markt niet ledig staan!
Kwynen niet een aantal steden?
Zyn uw dorpen niet ontbloot
Van uw nuttigste Ingezeten?
is 't verval niet droevig groot?*

*Zullen zy de rykste Bronnen
(dit bekommerd leeven moê)
Niet naar andre Staaten leiden?
Dit's te vreezen; ziet wel toe!
Krielt het in de groote steden,
daar men schaars te werken heeft,
Niet van winkels, daar men dikwyls
in fatzoenlyke armoê leeft?
Worden deeze Huisgezinnen,
hellend naar hun' ondergang,
Niet genoodzaakt om te daalen
in een zéér véél laager rang,
Dan waar in zy zyn geboren?*

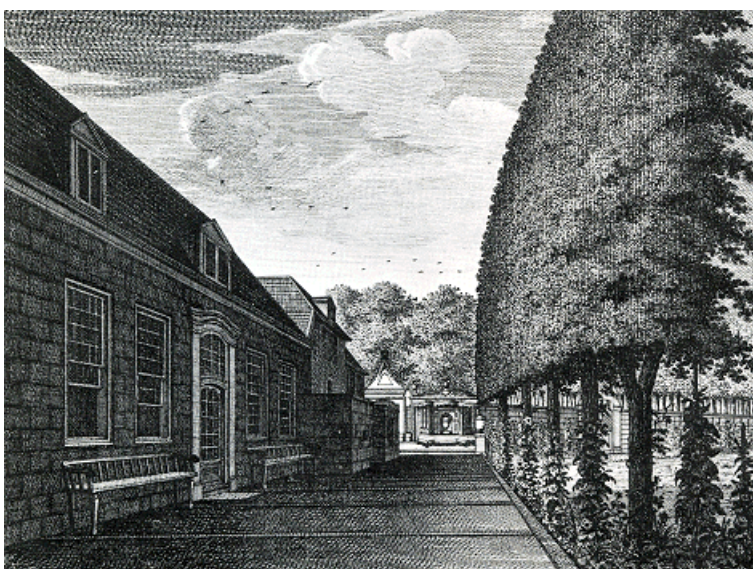
*Nederlands verpligting tot het handhaaven der nuttige maatschappyen en
genootschappen in ons vaderland, 1779, p.33 (W & D)*

*Ik durf u ook zeggen, dat zo onze vriendin opgeleid waar tot studie, ik meen die
studiën die de vrouw passen, & geene afgetrokkene oeffeningen of methafisische
bespiegelingen, zy zou v. M[erken] & mij agter zich laten. Haar geest is veel
grootscher als die der eerste, & hy is veel bedaarder dan die van de krabbelaarster
deezes.*

Betje over Aagje aan J.E. Grave, 8-II-1777

110, 111, 113. Het werkvertrek van Betje, het rietten kluisje, het woonhuis en het prieel op Lommerlust in Beverwijk. Gravures naar en door C. Philips Jacobsz.

Deet weegont tes allen
tijden voor alle Namanning
op en aan sprake te
ullen Indemmenen en
Bezigden onder verband
allene Regten,
Gepasseert binne
Amsterdam in
Presentie van Jhr.
van Standaik Winkler
en Jan Ridder Harms
als Getuigen,
Aagje Deken
J. H. Winkler
Jan Ridder Harms
Winkler
Deken

112. Op 6 februari 1783 tekende Aagje een kwitantie voor een voorschot van 8000 gulden op haar erfenis, waarvan zij het inmiddels betrokken buitentje Lommerlust kon betalen.

1781 (vervolg)

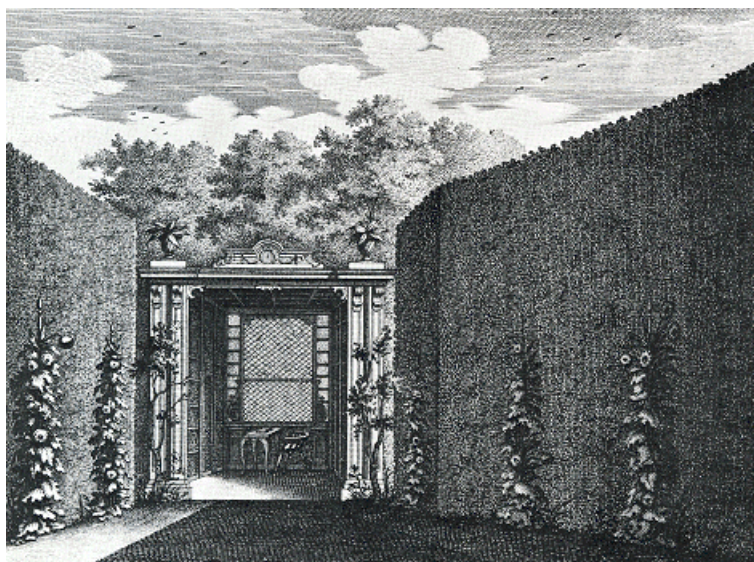
18 augustus: dood van Aagje's rijke neef Hendrik Busserus; zij erft van hem ruim 13 000 gulden.

Wolff en Deken raken intiem bevriend met Leentje Greeger (geboren 1757) en haar even oude man Christiaan Adriaan Nissen (gehuwd op 14 september van dat jaar). Hij is een onstuimig levend koopman, woonachtig te Amsterdam.

1782

16 maart: Aagje Deken koopt ten overstaan van notaris Gerrit van der Jagt in De Rijp van de heer en mej. Remmers voor 6500 gulden het nu verdwenen buitentje *Lommerlust*, gelegen aan de Peperstraat in Beverwijk.

29 april: overdracht van *Lommerlust* middels koopbrief; kort hierna verhuizen Wolff en Deken van De Rijp naar Beverwijk.

Lommerlust, is, ja, *myn alles*!

'k Wensch niets meer; 't voldoet *myn*' smaak;

'k Blyf verliefd op eene wooning,

Hoe eenvoudig, my zo waard'!

Mengel-poëzy, 1785, I, p. 207/208 (W)

Wil ik u eens zeggen, hoe ik myn tijd besteede & verdeelee? Des morgens, als het goed weêr is (want hoe frisch ik ben, ik ben niets dan een Barometer door myn aandoenlyk lichaam), dan vroeg op, & ontbijt in myn rieten huisje alleen, terwijl ik myne gedagten zo eens wat ernstig by een roep. Vervolgens wandel ik eens om, zie naar de groentens, ordineer wat er gegeten zal worden, ga schryven tot tien uren; dan word ik opgemaakt, & ga weêr tot twee uren aan 't werk; dan eeten, dan wat verkleeden, dan ryden of wandelen of in den Coupel by Aagie, die zoo goed is van voor my te lezen. Zo gaat de eene dag aan de andere met weinig variatiën.

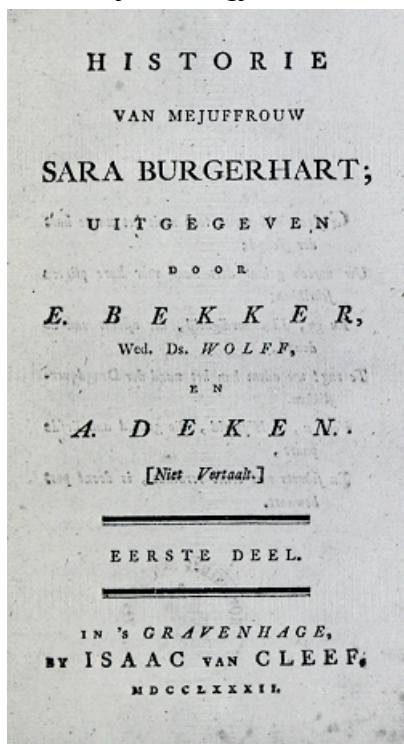
Betje aan Coosje Busken, 27-V-1778

*Zy die wy hoog waardeeren,
Om zonderlinge gaaven,
Een vast, een wikkend oordeel;
Om aangenaame zeden;
Zo ernstig in haar denken!
Zy, die wij billyk roemen,
Om strikte deugdsbetrachting,
Verhaalt my duizendmaalen:
'Nooit sluit de slaap myne oogen,
Of 'k heb de raarste droomen,
De grappigste, de gekste,
Ja de ongehoordste droomen;
Ik lach my zelve ook wakker;
'k Ben moede van het lachen:
Ik droom van duizend zaaken,
Gevallen en persoonen
Waaraan ik nimmer denke:'
'k Beken, het zyn maar droomen;
Maar is 't niet onbegryplyk?*

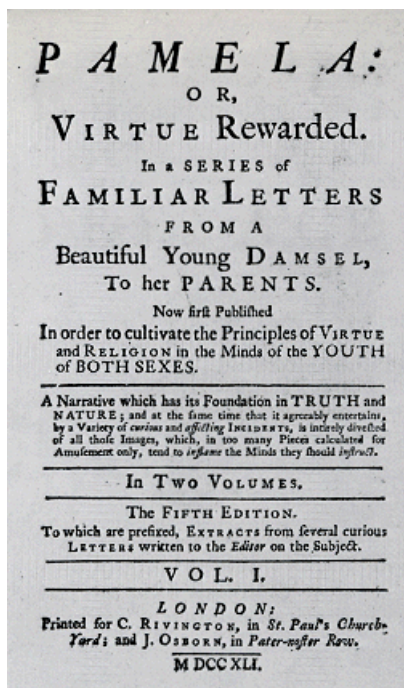
Mengel-poëzie, 1785, I, p. 160/161 (W), met 'zy' wordt Aagje bedoeld

1782 (vervolg)

rond 1 oktober: de verschijning van *Sara Burgerhart* betekent het eerste grote succes voor Betje en Aagje samen, ook in financieel opzicht.

114. Hun eerste roman, in briefvorm.

115, 118. Samuel Richardson, 1689-1761, schreef, met de bedoeling een brievenboek voor ongeletterden samen te stellen, een roman in briefvorm *Pamela, Or virtue rewarded*, 2 delen, 1740 en 1741; invloed op o.a. Rousseau, Lessing en Betje en Aagje. Portret door Joseph Highmore, 1750.

Nederlandsche Juffers!

Maar, my dunkt, ik hoor hier en daar een jong Juffertje, dat niets meer van ons land overheeft, dan met negotie gewonnen schatten, en eenen ouden deftigen Hollandschen naam, met een opgeschort neusje, dus spreken: 'Een Hollandsche Roman! Hede, ma chere, wel hoe vindt gy dat?' (En ma chere vindt het even ridicul als ons Juffertje.) 'Ik lees geen Hollandsch; ik geloof ook niet, dat ik het zou kunnen lezen, maar ik ben toch nog al benieuwt; willen wy er nu en dan eens een verlegen uur aan geven?' Mag ik u bidden, doe het niet; waarlyk, gy zult er niets aan hebben. Gy hebt immers Romans, die u aanstaan! Gy hebt immers uwe Canapé Coulurs de Rose, uw Gris, Gris, uwe... maar wat hoeft Papa ook alles te weten? Dat is immers divin! Lees dit Boek niet. Men vindt in deeze Roman geen wandaden, die een Engelschman zelf met rilling leest; geen zo overdreven deugden, dat zy voor ons zwakke

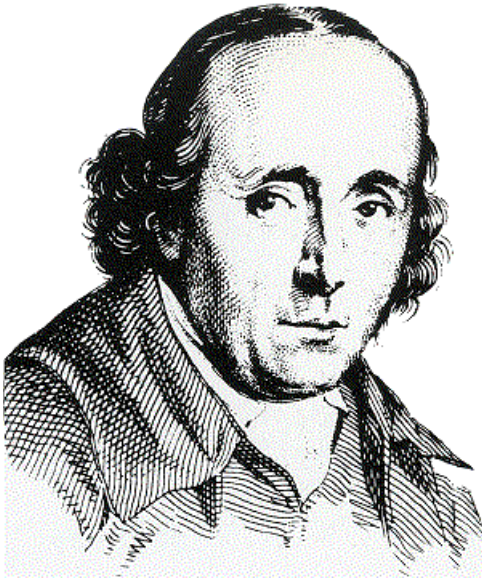

116. Vertaling in het Nederlands uit 1744.

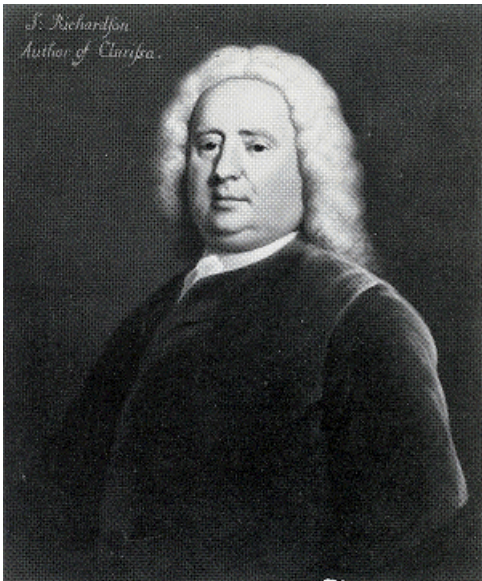
menschen onbereikbaar zyn. 't Is waar, er is een verfoeilyke Heer R. in; maar wy vrezen te moeten zeggen, dat men in ons Vaderland zelf wel eens zo een schelm aantreft. Tomeloze drift, de gewoonte om altoos te overwinnen; hoeft er iets meer, om zulk een karakter uittemaken? Daar wordt in dit gehele werk geen een Duël gevogten. Eens echter wordt er een oorvyg uitgedeelt. Er wordt noch geschaakt, noch vergif gedronken. Ons vernuft heeft niets wonderbaarlyks uitgedagt. Alles blyft in het natuurlyke; de uitvoering zal alles moeten goed maken.

Meer, lieve jonge Juffrouwen, zullen wy hier niet byvoegen. Voldoet uwe nieuwsgierigheid, en vergeet niet, wat het hoofddoel deezer Historie is.

Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart, 1782, I, p.XI/XII/XIV (W & D)

117. Hun vriend, de Rotterdamse kunstschilder Gerrit van Nijmegen, 1735-1808. Gravure door J.E. Marcus.

J. Buys, auct. et delin. *C. Bogerts, sculp.*
 Saap mijn servet neêr gegooit, (bij ongeluk tegen Broeders
 palmhoute pruik,) en het onweer op mijne kamer ontweeken.
 bladz. 36.

119, 120, 121. De drie illustraties uit het eerste deel van Sara Burgerhart. Gravures door C. Bogerts naar J. Buys.

J. Buys, auct. et delin. *C. Bogerts, sculp.*
 Ik kwam mij voor dat zij in zich zelf zeide: „Ei kom, om
 thee te schenken is hij echter nog al vrij gebruikbaar“
 bladz. 218.

A. H. J. van der Vliet

C. H. J. van der Vliet

Wij lagen allen onze Instrumenten neder, en vormden
een kring om haar, en het Clavier:

bladz. 378.

1783

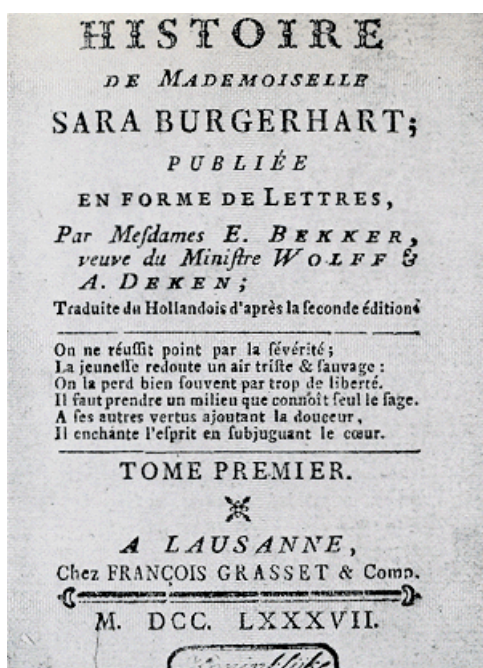
23 juni: Wolff en Deken benoemen bij akte van procuratie ad negotia Christiaan Adriaan Nissen te Amsterdam als hun zaakwaarnemer.

20 juli: Aagje Deken ontvangt een legaat van 500 gulden van de op 8 maart 1783 overleden Adriana van Rijssen-van Eems, een vriendin uit de kring der Rijnsburger Collegianten.

22 augustus: Betje Wolff's vader begraven; zij erft ongeveer 22 000 gulden.

122. De Breestraat in Beverwijk. Gravure naar en door H. de Leth, 1728.

123, 125. Vertalingen van Sara Burgerhart.

A. Meyer, van de Deken. C. Bogerts, graveur.
 de dierbare vrouw lag mijn Bemindes hoofd tegen haren
 boezem; Letje knielde aan haren schoot, en gaf haar
 een glas water met Hofmansdruppels. bladz. 546.

124, 126, 127. De drie illustraties uit het tweede deel van Sara Burgerhart. Gravures door C. Bogerts naar J. Buys.

J. Meijer, van de Deken. *C. Brouwer, de Deken.*

Nu, mijn Heer en Juffrouw, ik wenschje evenwel van herten
regen; och, mijn Heer Edeling, je krijgt zulk een lief meisje;
blad z. 737.

af. de heer van de deelen.

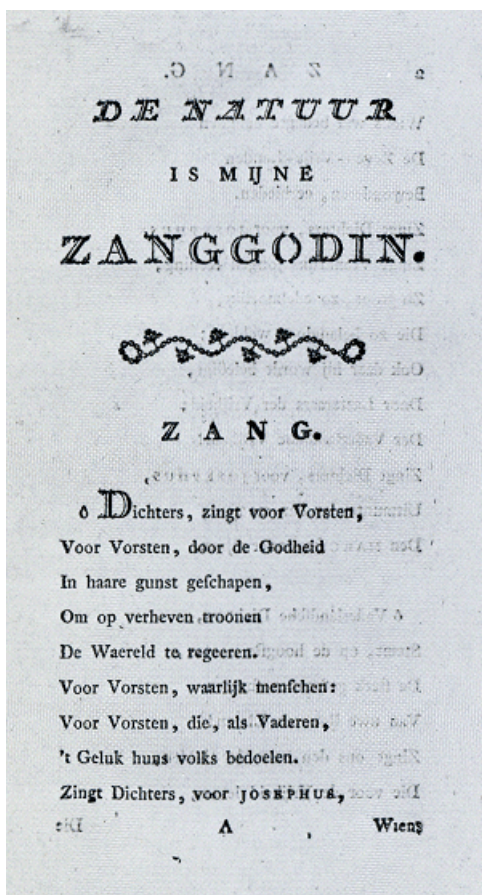
ha! dat's een kereltje! zei hij!

C. B. de heer van de deelen.

bladz. 806.

Hoe dikwyls, dou lompen Kaerel, zal ik u dan moeten zeggen, dat my alles verveelt, en gy met uwe weêrgaze aapenkuren, kwakzalvers loopjes, en zotte uitnodiging, met een paar onzer Lievertjes, nog wel het allermeest? Wat kan ik, arme duivel, doen; waarom denken, dan aan de bevalligste meid, die ooit met een paar schone oogen de halve wereld in oproer stelde? - Gek, ja, stapel zot ben ik na haar; en ik moet myn rol van Huichelaar spelen, om haar ooit zo naby te komen, dat ik haar kan influisteren: ik bemin u. Vrouwen, Vrouwen! Wat staat 'er niet voor uwe rekening! Nu, wy zullen afrekenen, myn trotsch Meisje! dat: 'ik snuif niet; ik neem nooit geen presenten aan.' zult gy my betalen. Dit is de eerste oorvyg, welke myne eigenliefde, die waarlyk tegen de uwe wel opmag, nog ooit van eene schone hand ontfing. En ben ik niet een schone vent? Kan ik niet beuzelen met de zottinnetjes? redeneeren met de wysneusjes? Erger ik ooit een Vrouw, die achting verdient, door het allermiste dubbelzinnig woord? Sloeg ik ooit taal uit, die blozen doet; (ook maar uit welstaans halve?) Er moet een eind aan komen: zó leef ik eigentlyk niet. Maar welk een einde? Vraagt gy dat, Ligtmis? Ik een man van geboorte, van middelen; zy een Burgermeisje, met een stuiver goed? Gy zyt een driedubbelde Uilskop; of gy wilt my aan 't praten krygen. Trouwen? Zyt gy dan razent dol? Ik zal, denk ik, tot zulk een desperaat uiterste nooit komen. Vrijheid is de prikkel der liefde: dit weet gy is myne spreuk. Als myne Maitres zal zy Sultane Favorite zyn; maar myn Wyf! Wel foei! Zie daar, dat was al reden genoeg, by un homme, de mon goût, om haar ondraaglyk te vinden. Trouw gy haar over een maand of vier. Zo lang, dunkt my, zal ik haar beminnen kunnen; en gy zult myne genietingen nieuw leven byzetten, door my die dan wat moeilyk te maken. Gy weet wél, 'dat een Ligtmis geen recht heeft op eene eerlyke Vrouw?'

Sara Burgerhart, begin van het tweede deel

128. Begin van het dichtstuk *De natuur is mijne zanggodin* door Betje, 1784.

1784

De eerste vier delen van *Willem Leevend* verschijnen; Wolff en Deken op het toppunt van hun populariteit; de journalist Lieve van Ollefen (1740-1816) bezoekt hen op *Lommerlust* en brengt verslag uit in een lang lofdicht: *Het riete kluisje van Mejuffrouw Elizabeth Wolff, geb. Bekker, op Lommerlust, in de Beverwyk; het verblyf dier dichteresse, en van haare vriendinne, Agatha Deken*.

129. Boekhandel en woonhuis van Adriaan Loosjes aan de Gedempte Oude Gracht te Haarlem. Schilderij van Joh. Reekers, circa 1818.

130. De dichter Adriaan Loosje, 1761-1818, boekverkoper te Haarlem, met wie Betje en Aagje bevriend waren. Gravure door R. Vinkeles naar W. Hendriks.

Willem Leevend hebben wy in achttien maanden begonnen & geëindigd, en dat gaf ons een honorair van f6000.

Betje aan Coosje Huet-Busken, ongedateerd

*De braave nijvre Landman
Is dom, noch ongevoelig.
Hij, Mensch en Vrijgebooren,
En meester van het zijne,
Bemint ook boven alles
De Vaderlandsche Vrijheid!
Hij leest den Nieuwsvertelder;
Hij leest ook de Couranten;
De Post, zo wél geschreven
Als algemeen gelezen.
Hij kent de braave mannen,*

*Die 't Vaderland beminnen;
Hij noemt ook hunne namen
Met eerbied en met liefde*

*Maar wien hij ook eerbiedigt,
En wien hij is genegen,
CAPELLEN is zijn Heilig.
Den Edelen CAPELLEN!
Hij deed de Drostendiensten,
Van slavernij het teken,
't Versmaadlijk, drukkend teken,
Van vrije menschen heffen;
Vernietigen, verfoeien.*

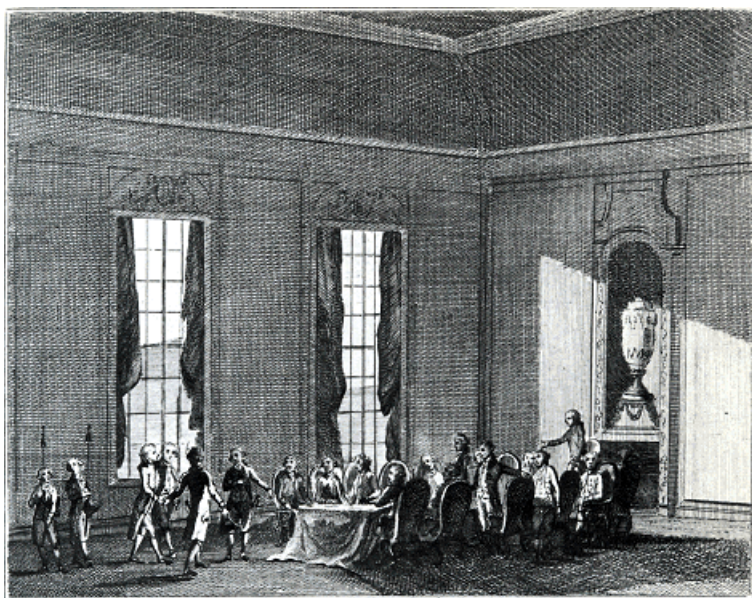
De natuur is mijne zanggodin, 1784, p. 82/83 (W)

Groeid Aagt nog zo? wel zeer zeeker, hoe belachlyk hoe mismaakt zou haar anders die vreeslyke lange Neus staan, die zy van u ontvangen heeft; nu past hy by haar Lichaam of hy voor hetzelfde gemaakt was. Ja myn vriend, men sal van ons in de jaarboeken getuigen dat wy het zo lang aangenomen en verdedigd gevoelen, alsof in een groot, log, dik, zwaar lichaam een kleine domme ziel woonde, proefondervindelyk wederlegd hebben. Wie toch die ons daar met onzen wel doorvoeden, ouden uitwendigen Mensch, als een welgemeste trapgans door dit traanendal ziet waggelen, en onze volschoone werken van verstand, vernuft en smaak leest, zal de bovengemelde ouderwetsche dwaaling nog langer kunnen voorstaan?

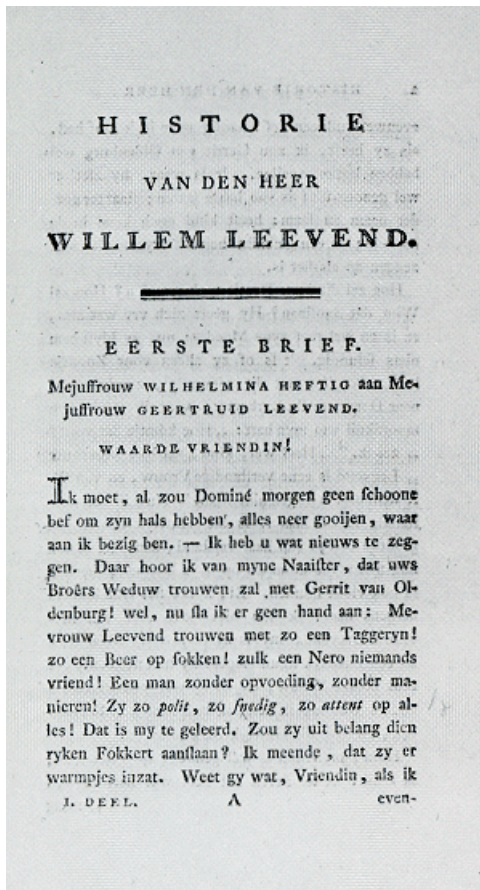
Aagje aan Adriaan Loosjes, 4-XI-1785

131. J.D. baron van der Capellen tot den Poll, 1741-1784. Gravure A. Hulk, 1787.

132. Jonker van der Capellen tot den Pol verschynt, by het afschaffen der drosten diensten, in Overysseel opnieuw in de vergadering van Ridderschap en Steden, den 1sten November 1782. Gravure door M.D. Salliet na W. Kok met onderschrift.

133. Begin van een roman in brieven door Betje en Aagje, 8 delen, 1784-1785.

134, 135. 'Lieve Leevend' bij het gedicht *Leevend en Chrisje* door M.P.E.g. W. in de *Almanak voor vrouwen door vrouwen*, 1801. Gravure door L. Portman naar Kamphuyzen.

1784 (vervolg)

najaar: verbeterde heruitgave van *Walcheren*, bedoeld als eerste deel van Betje Wolff's verzamelde gedichten, met algemene voorrede hiervoor.

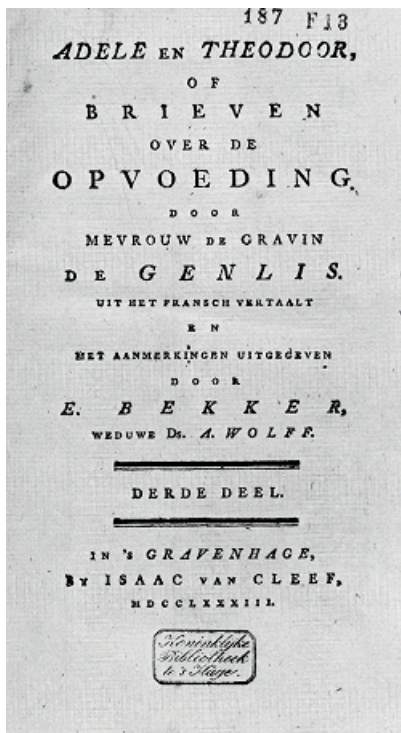
136. Stéphanie-Félicité Ducrest de Saint-Aubin, Comtesse de Genlis, 1746-1830. Gravure door F. Lignon naar Madame Cheradnme.

Twéé vriendinnen, die haar leven der oeffening, en, zo wy hoopen, ten besten haarer Landsgenooten wyden, schynen zulke Rariteiten, dat men, als 't waar, niet gerust kan sterven, ten zy men haar in haar huizelyk leven eens gezien heeft.

Brieven over verscheiden onderwerpen, 1780, I, p. 281 (W & D)

Hoe! is 'er geen Genie nodig, om in den Geest eenes Schryvers intedringen? of is het hier genoeg, dat men de taal waar uit, en die waar in men schryft, wél verstaat? is 'er, kan 'er geene navolging zyn, waar in iets origineels blyft?'

Fabelen, 1784, Voorberigt, p. XII, (W & D)

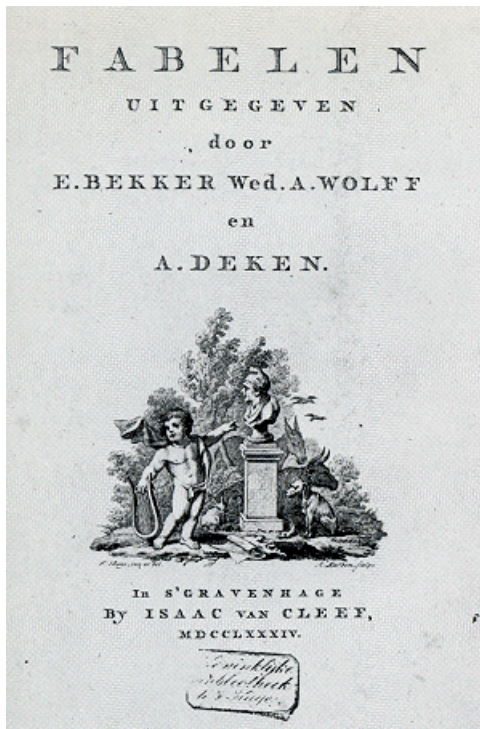

137. Eerste van een vijftal door Betje vertaalde werken van de hand van Madame de Genlis, 1782-1783.

Wy behoeven in ons Land niet zeer verre boven den rang onzer deegelykste Burgers te zyn doorgeworstelt, om met de Levenswys der Franschen bekend te zyn. Waarin geeven wy hen toe?

Wy dejeuneren, dineren, souperen iederen dag die wij beleven. Wy hebben gout; ennuieeren ons. Onze Meisjes hebben haar beaux jours comme il faut. Onze Jongens hunne bonnes fortunes. Onze Vrouwen zyn Menageres. Onze petites Maitresses hebben haare Boudoirs. Wy gaan naar de Spectacles. Wy worden alle uur geenchanteert, wy vinden alles mignon, affreux, bete, sec, Divin! Onze Kinderen hebben Gouverneurs, Gouvernantes, Bonnes, enz. enz. Wel waarom zal ik dan affecteeren, om zulke by ons in gebruik zynde woorden te vertaalen? Zou men die beter verstaan? Zyn zy altoos te vertaalen? Coquette, Courtisane; heeft onze oorsprongelyke Taal woorden die men daar voor kan wisselen? Wie, die de genie der Fransche taal wel kent, zal my betwisten, dat het woord Galant, Galanterie, ooit wél in onze taal is over te brengen, en dan noch meer noch minder zal betekenen? De kinderen houden des hier hunne Bonnes, de Jongelieden hunne Gouverneurs en Gouvernantes. De Petites Maitresses haar Boudoirs zo wel als haar rouge. Alle de ajustemens hun eige benamingen, en dat juist om des te beter verstaan te worden. Want de Bonnes in Goedens te herdoopen; de Gouverneurs en Gouvernantes, in Zedenvoogden en Zedenvoogdessen te veranderen - daar zie ik niet door... En zou dit hunne bedieningen dan beter uitdrukken?...

Het schouwtooneel voor jongelieden, 1786-1788, 3 delen met 18 toneelstukken door Mevrouw de Genlis. Uit het Frans vertaald door Betje. Uit: voorbericht, p. VI-VIII (W)

138. Veertig bewerkingen van fabels van o.m. Jean de la Fontaine, Magnus Gottfried Lichtwer en Johann Wilhelm Ludwig Gleim, 1784.

139. Begin van een bewerking van een fabel door Jean de la Fontaine. Aan elke fabel gaat een kopergravure vooraf door A. Cardon naar J. Buijs en R. Vinkeles.

140. Het zgn. dubbelportret, verschenen als frontispice in *Fabelen*, 1784. Gravure door A. Cardon naar W. Neering.

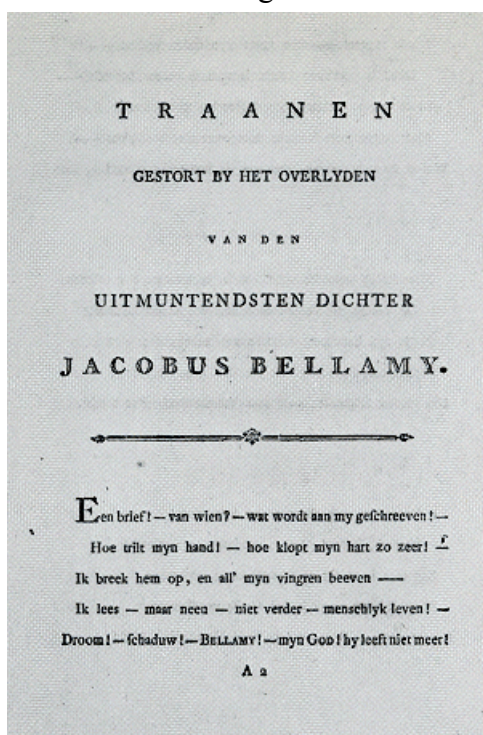
1786

11 maart: dood van Betje's stadgenoot Jacobus Bellamy; Aagje Deken wijdt aan hem een dichterlijk in memoriam.

Geïntensiveerde vriendschap met Fransje Baane, Bellamy's geliefde (logeert in oktober op *Lommerlust*).

5 september: de stadhouderlijke troepen veroveren Elburg en Hattem; geschokt door deze tirannieke 'gruweldaad' wenden Wolff en Deken zich nu af van Willem V, om duidelijk partij te kiezen voor de burgerpatriotten.

Betje en Aagje hevig gekrenkt door het anonieme *Aanhangzel* op *Willem Leevend*, hoogstwaarschijnlijk geschreven door Willem van Ollefen, broer van Lieve van O. oktober: de intieme vriendschap van Betje Wolff voor de aanzienlijk jongere Jacoba Adriana ('Coosje') Busken uit Vlissingen (1759-1841) bedreigt de relatie Wolff/Deken; niettemin droomt Betje in een brief van 27 mei 1787 aan Coosje nog van een soort mariage-à-trois.

141. Begin van het gedicht van Aagje bij de dood van Bellamy, 1786.

142. Vaderlijke onderhandeling van burgemeester Hooft met de Amsterdamse burgerij op 26 februari 1787. Gravure door N. van der Meer naar G. Grijpmoed.

143. Jacobus Bellamy, 1757-1786, evenals Betje in Vlissingen geboren. Student theologie in Utrecht, publiceerde in 1782-1783 negen stukjes patriottische poëzie *Vaderlandsche gezangen van Zelandus*. Gravure naar en door R. Vinkeles.

144. Francina Baane, 1757-1837, zijn geliefde. Gravure naar en door R. Vinkeles.

*Het woest, het dom, 't misleid Gemeen
Moog' elders dól en uitgelaaten,
Het recht, - de menschlijkheid vertréen;
Terwijl verfoeide Aristocraten,
En vrienden van 't Oranjehuis,
Beschermers zijn van dit gespuis:*

*Aan de Amsteldamsche burgers op den zesentwintigsten February 1787, 1787, eerste
strofe (W)*

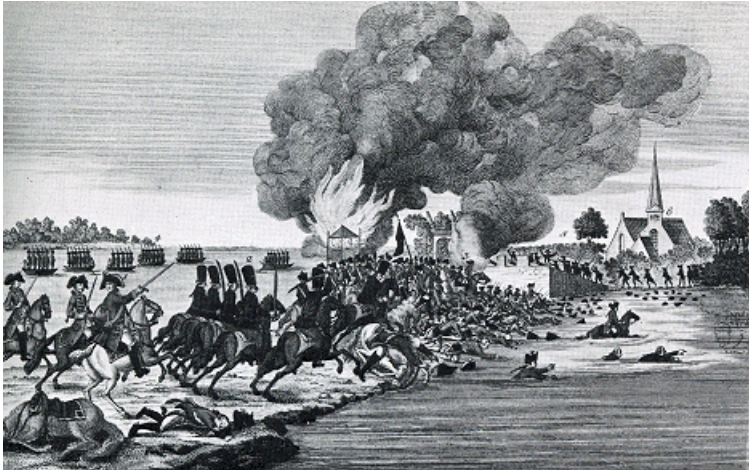
145. Plundering van het huis van de prinsgezinde burgemeester Joachim Rendorp aan het Singel te Amsterdam op 29 mei 1787. Gravure door S. Fokke naar C. Brouwer, 1787.

146. Plundering van het huis van de patriottische dokter Lucas van Steveninck te Middelburg op 1 juli 1787. Gravure door M. d'Sallieth naar J. Arends, 1787.

147. Betje's reactie 'Ex tempore' op het optreden van burgemeester Hendrik Hooft in de Amsterdamse vroedschapsvergadering van 26 februari 1787.

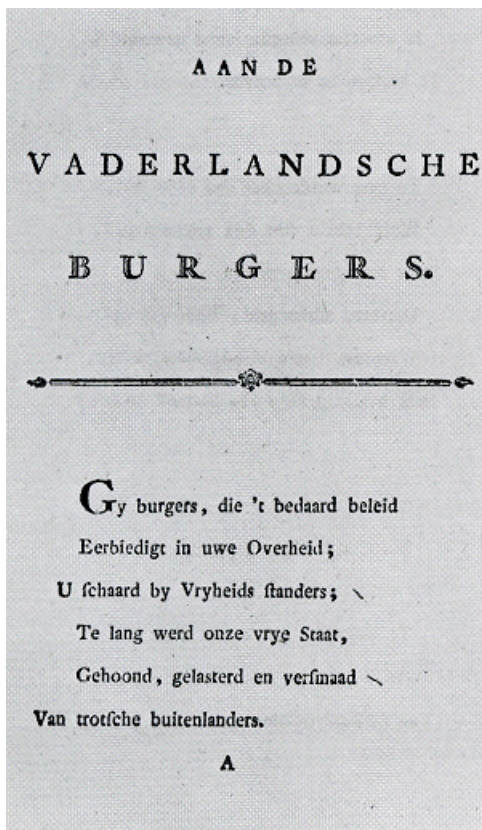
148. Oranjegezinde afbeelding van Pruisische troepen onder leiding van Hertog Karel Willem Lodewijk van Brunswijk, die in september 1787 de patriotten verdrijven uit de geboorteplaats van Aagje, Amstelveen, niet ver van Lommerlust in Beverwijk. Duitse gravure.

1787

28 juni: prinses Wilhelmina, gemalin van stadhouder Willem V, aangehouden bij Goejanvervellesluis; directe aanleiding tot de Pruisische interventie in september.

149, 152. Twee vermaarde patriotten: Mr. E.F. van Berckel en Cornelis de Gijselaar. Gravures door A. Hulk, 1787.

150. Begin van het gelijknamige dichtwerk van Betje, 1786.

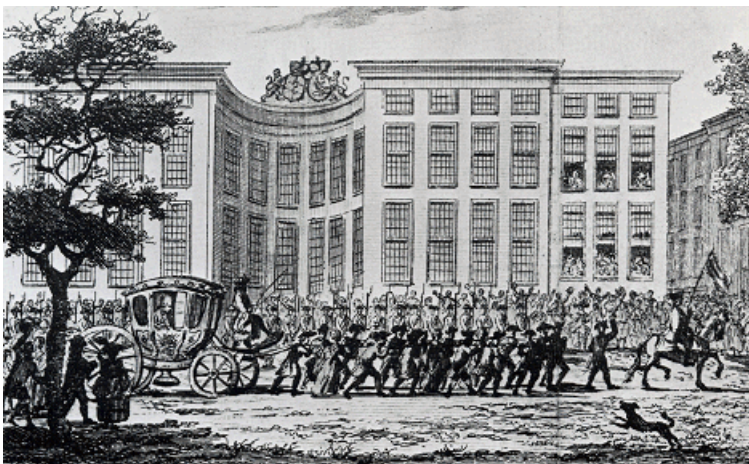

151. Overrompeling der batterij te Halfweg bij Haarlem. Links patriotten, rechts Pruisische soldaten. Gravure door Reinier Vinkeles en C. Bogerts naar J. Buijs.

In een tijd waar in men zo veel spreekt van Patriotten, en dit woord zeer onderscheiden wordt verstaan, kan het mij zeker niet kwalijk geduid worden, dat ik zeg wat ik versta door dat beruchte woord - zo ik de zaak wèl bevat, dan is een Patriot, en een overtuigd Christen, een veel zeldzamer verschijnsel dan men doorgaands denkt - men kan, naar mijn inzien, zig den titel van Patriot niet toeëigenen, indien men geene groote ziel, geen verlicht verstand, en geen deugdzaam hart bezit - voor 't overige: ieder Burger is verplicht der Maatschappije, waarin hij leeft, zijne kundigheden, zijne bekwaamheden, hoe oneindig onderscheiden, getrouwlijk medetedeelen; zij heeft een onbetwistbaar recht op alle onze ziels- en ligchaams-vermogens; de Wijsgeer moet voor haar denken, de Geleerde moet voor haar arbeiden, de Dichter voor haar zingen, de Krijgsman voor haar zijnen moed, de Zeeman zijne onverschrokkenheid ten besten geeven, even zo wel als de werkende classe van Burgers hunne vlijt en naarstigheid, zij heeft, ik herhaal het, zij heeft het onbetwistbaarste recht op alle onze vermogens: werkeloosheid, en onverschilligheid omtrent het algemeen welzijn, zijn ondeugden der Burgeren; het zijn slechts de goede hoedanigheden der slaaven.

Gedichten en liedjens voor het vaderland, 1798, inleiding, p.XX/XXI (W & D)

153. Feestelijke intocht van Willem de Vijfde in Den Haag. Het rijtuig, getrokken door burgers, passeert de schouwburg, 20 september 1787. Gravure door A. de Bernardis.

Maar wat is nu eigenlijk vrijheid? - vraagen wij het aan denkende menschen - en aan wien anders kunnen wij dit toch vraagen? - zij komen allen hierin overeen: 'Vrijheid is het vermogen om zulke noodzaakelijke middelen in 't werk te stellen, als noodig zijn tot ons welbegrepen geluk, en ter verkrijginge, of handhavinge van ons recht' - Vrijheid wordt des beperkt door de Reden - door het belang dat wij hebben in ons zelfbehoud; ook dan, als wij ons geheel afgescheiden van de groote menschlijke Maatschappij beschouwen - maar, in die Maatschappij vinden wij de grenzen der Burgerlijke Vrijheid onveranderlijk vastgesteld; 't was de natuurlijke billijkheid, die deeze perken sloeg; zij immers verbood ons allen, op straffe van haare ongenade, anderen in hunne omstandigheden te benadeelen; zij schrijft ons die wetten voor, die niets bedoelen dan onderling geluk.

Zouden wij hieruit niet mogen besluiten: Dat Land is vrij, waarin elk ingezet, beschermd door de wetten, zijn eigen geluk mag bedoelen, en het veilig genieten - Vrijheid, dien naam waardig, zal hierin bestaan: Elk Burger mag zijn geluk zoeken, indien hij dat van een ander niet benadeelt.

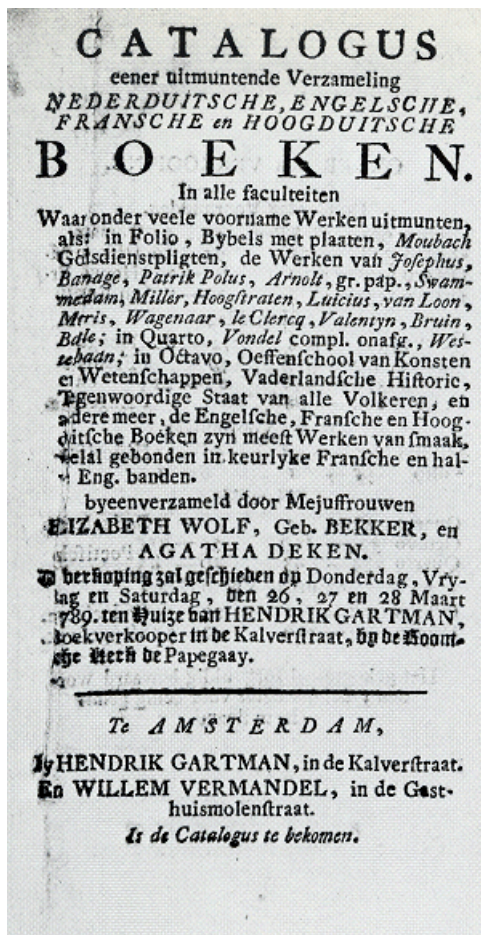
Gedichten en liedjens voor het vaderland, 1798, inleiding, p. XI/XII (W & D)

154. De professorale hoveling, patriottische spotprent op de Rotterdamse predikant prof. Petrus Hofstede, 1716-1803. Gravure.

155. Fragment van een landkaart met bovenaan Trévoux, gelegen aan de Saône, waar Betje en Aagje zich vestigden. Zgn. Cassini Kaart, tweede helft 18de eeuw.

156. De veilingcatalogus, 1789.

157, 158. Trévoux tussen 1804 en 1815 en tussen 1815 en 1830. Gravures.

1788

eind maart-begin april: uit onvrede over de politieke situatie in hun vaderland verlaten Wolff en Deken de Republiek per eigen reiskoets, vergezeld van een Franse juffrouw van gezelschap (wellicht Mlle Ravanel). Hun tocht voert hen over Brussel, Maubeuges, Avennes, Guise, Laon, Rheims, Châlons, Vitry, Châlons-sur-Saône, Langres (geboorteplaats van Diderot!), Dijon, Tournus, en Macon tot aan Trévoux en Dombes, gelegen aan de Saône in de nabijheid van Lyon. Hier besluiten zij te

blijven wonen. Aanvankelijk waarschijnlijk inwonend bij de familie Ravanel. Hun precieze adres is niet bekend. Zeer bevriend met het echtpaar Michalet en met de familie Renau[l]d, bij wie ze vaak logeren op het château de Corcelles.

30 augustus: Chr. A. Nissen verkoopt als gemachtigde van Aagje Deken haar buitentje *Lommerlust* voor 6500 gulden aan Andreas Vijvers te Beverwijk (het geld houdt hij met de rest van Wolff en Deken's kapitaal onder zijn beheer).

1789

26-28 maart: bibliotheek van Wolff en Deken te Amsterdam geveild bij H. Gartman en W. Vermandel.

11 mei en volgende dagen: Wolff (en Deken's) prentenverzameling over vaderlandse geschiedenis en over Amsterdam geveild bij dezelfden.

Wees gerust, myne vriendin & ik zyn dezelfde ieverige vrienden der waarde Vryheid, die wy waren, toen myne personeele veiligheid my een reis van 200 mylen verplichtte te doen. U te melden welke tooneelen van schrik en verwoesting van bloed en moord wy bewandelt hebben, is niet mogelyk.

Betje aan Coosje Huet-Busken, ongedateerd

Saone! vreugde van Trevoux!
 Luister van een aantal steden!
 Wie werd uw gezichte moê;
 Saone! vreugde van Trevoux!
 Wat schenkt gij genoeglijkheden!

Wat voert gij al af en aan,
 Wie zoekt gij niet te gerieven,
 Schepen, schuiten, zwaar belaên,
 Voert gij daaglijks af en aan,
 Laat ge uw golvend water klieven:

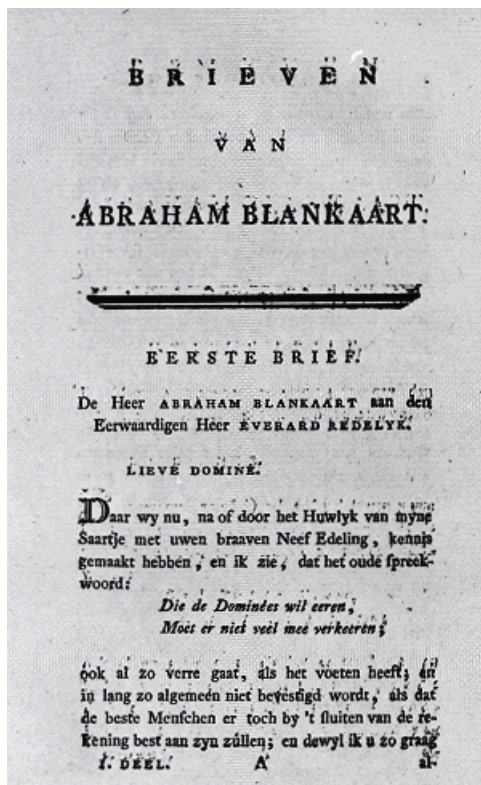
Sterke paarden, wèl doorvoed,
 Zien wij op ondiepe plekken,
 Door uw breeden, stillen vloed,
 Hijgende, hoe wèl doorvoed,
 Volbevrachte schuiten trekken.

Wandelingen door Bourgogne, 1789, p. 154 (W & D)

Wy leeven allen gezond, geacht, bemind en vroolyk, gaan 's Morgens ontbeiten by onze vrienden, dan de heerlykste wandelingen doen, dan schryven, dan eeten, dan wat rusten, dan weder goeteeren, dan op den een en andere hun buitengoed dansen, of naar de Commedie, want wy hebben hier thans een zeer goede troep commedianten, zeer fatsoendelyke lieden, en voor zes Hollandsche stuivers de beste plaats. Alle dagen wenschen wy u duizendmaal hier; dit zou een leeven zyn 't geen u zou aanstaan, regt geschikt voor uw vrouwtje, maar onkostbaar, ordentelyk en eenvoudig vermaak.

Aagje aan het echtpaar Nissen-Greeger, 3-VII-[1789?]

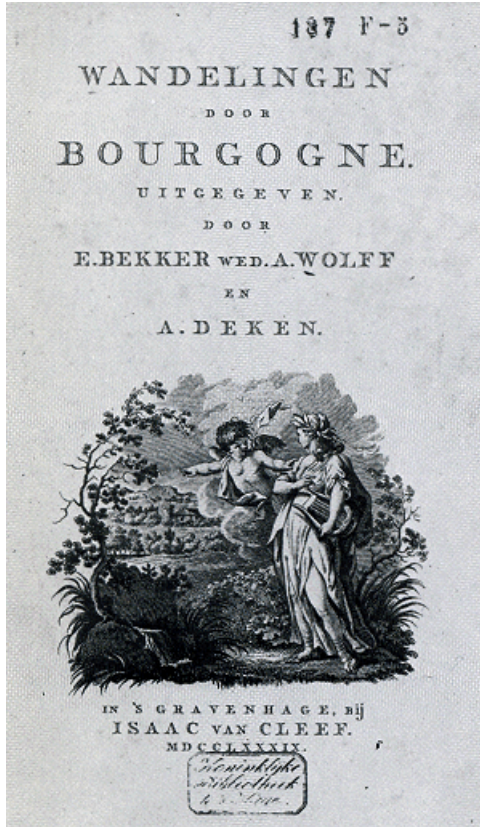

159. Begin van het eerste deel van hun roman *Brieven van Abraham Blankaart*, begonnen op Lommerlust en voltooid in Trévoux, 3 delen, 1787-1789.

1789 (vervolg)

14 juli: val van de Bastille in Parijs markeert het begin van de Franse revolutie.

160. Een dichtbundel over de streek waar Betje en Aagje zich hadden gevestigd.

161, 162. Twee glazen met gestipte portretten van Betje in Aagje naar het dubbelportret uit *Fabelen*, 1784. Het graveerwerk wordt toegeschreven aan D. Wolff (geen familie van Betje); tussen 1784 en 1798.

163. Château de Corcelles, huis van de familie Renau(l)d in Trévoux waar Betje en Aagje gastvrij ontvangen werden. Foto Joop Scheltens, 1975.

Waarom verlaat gy een land niet als ons voor ons helaas verlooren vaderland? Aagt zegt dikwyls 'Wolffje wy hebben hier meer vreugd in een week dan ik in al myn leven had'. & welk eene vreugde! onkostelyk, ontbyten in 't groen, ieder brengt het zyne mede, dat is om het uit te gieren als al die fransche potjes & pannetjes voor den dag komen.

Betje aan het echtpaar Nissen-Greeger, 3-VII-[1789?]

Men legd Maaltyden aan om te Lachgen maar schryfd Brieven om te genieten.

Aagje aan Coosje Huet-Busken, 4-IX-1801

*Nu zijn we op uw Landhuis,
Dat heerlijke Landhuis!
Zo eenzaam gelegen,
Omringd door gebergten,
Door bosschen, fonteinen,
Door dalen, en rotzen -
Gij maakt uw toilet niet;
Een huislijke kleding
Is al onzen opschik -
Wat zijn wij hier veilig!
Geen lastig bezoeker
Ontpraat ons de dagen,
De weinige dagen
Die wij nog vertoeven.*

Gedichten en liedjens voor het vaderland, 1798, p. 228/229 (W & D)

De kleine Wolf word zo dik en vet dat gy haar haast niet kennen zoud, is vroolyk en gezond, maar heeft dikwyls tandpyn; Dutje moet koomen om een klein Spaansch vliegje agter het kleine oortje te leggen. Aagt wordt magerder, haar goed word allemaal te wyd, doch zy is er blyde om en leeft veel gezonder.

Aagje aan het echtpaar Nissen-Greeger, 3-VII-[1789?]

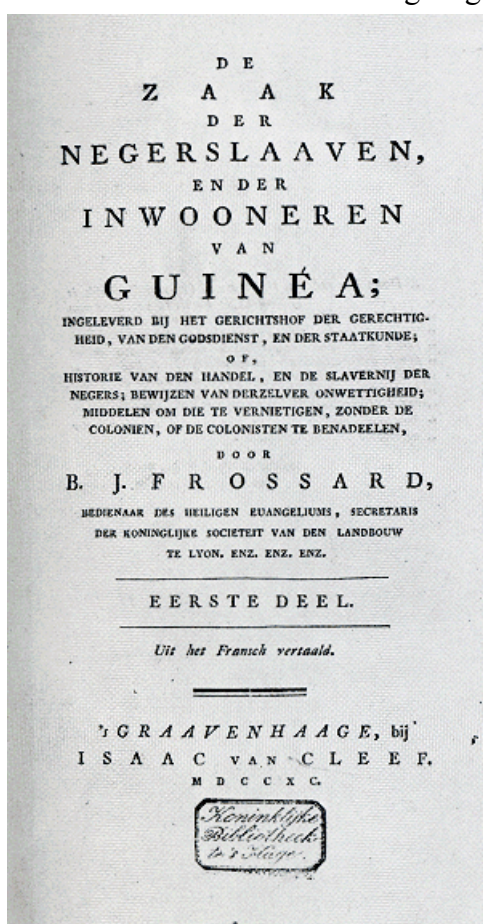
1791

25 juni: Wolff en Deken trekken bij notariële akte hun volmacht aan Nissen in en verlenen procuratie aan de Haagse boekverkoper Isaïc van Cleef.

1793

24 januari: de Franse koning Lodewijk XVI onthoofd.

najaar: heftige strijd in Lyon tussen de meer gematigde Girondijnen en de radicale Montagnards; deze laatsten krijgen de stad in handen en vestigen een schrikbewind; Wolff en Deken diverse malen gedagvaard voor het Comité Révolutionnaire.

165. Door Betje vertaald werk in twee delen.

Ik heb een natuurlyken afkeer van slavenkoopers. Ik ben zo naar vaste beginsels Patriottisch, dat de huiselyke verkeerung met vrienden en aanhangers eens laagen vyand zyns Lands, dat hunne beleefteden ondraaglyk voor my zouden zijn, zo ook voor myne waardige vriendin Deken.

Betje aan Coosje Huet-Busken, [VIII-1798]

Geheel Europa is in oproer, en Frankryk deeld er rykelyk in; hoe het gaan zal moet de tyd leeren. God verhoede een binnenlandsche kryg! Schoon wy, gelukkig, zo diep in Frankryk, en in zulk een kleine stad wonen, dat wy niet veel van geweld te duchten hebben.

Aagje aan het echtpaar Nissen-Greeger, 3-VII-[1789?]

Wy leefden echter als in Soär: als respectable vrouwen waaren wy altoos veilig, hoe dikwyls men my ook voor het gruwelyk Committé Revolutionair riep.

Betje aan Coosje Huet-Busken, [VIII-1798]

*Ik zie Lyon ten zuiden blaauwen -
O trotsch Lyon! 'k bemin u niet!
Uw pracht, uw weelde, en uw vermaaken,
Zijn niet berekend voor mijn' geest:
Gij trokt o Stad! thans niet mijne oogen,
Had ik ook vrienden in uw' muur;
De Vriendschap schonk mij haare gunsten,
Bij u - maar ze is u onbekend.*

*O trotsche vijandin der Vrijheid!
Gij haat haar met een bittren haat:
Word wijs! uw terging is onzinnig!
Zij werkt aan uwen ondergang:
Lyon! kan ik mijne oogen wenden
Naar u, dat niet herinnering,
Mij voert op al die schriktooneelen...
Ik keer mijne oogen van u af.*

Gedichten en liedjens vaar het vaderland, 1798, p. 217/218 (W & D)

166. Slavenmarkt. Illustratie uit P.I. Benoit, *Voyage à Surinam*, 1839.

167. Fusillades voor het stadhuis in Lyon onder commando van Collot d'Herbois, 1750-1796, lid van het Comité du Salut Public, 4 september 1793. Gravure door Choffard naar Duplessis-Bertaux.

168. Aanmeldingsplicht, ook voor Betje en Aagje, tijdens het schrikbewind, 1793-1794. Gravure van het Intérieur d'un Comité Revolutionnaire door Malapleau naar Fragonard fils.

169. Beleg van een revolutionair leger om het koningsgezinde Lyon, een 25 km van Trévoux gelegen, oktober 1793. Gravure door Berthault naar Swebach Desfontaines.

eendendy verniet, geheel Loozen is in gheen,
en Vrakyn, die den mynelyk in, hoe het geen viel meer
de tyd leuen. Goo verhoeden een binnentand felle kroy!
Schoon my, gelukkig, zo deep en Vrakyn, men welk
een kleine fterd noemen, die my met veel van geacht
te dachten hebben. my kunnen herover niet omfien

170. Brief van 3-VII-(1789?) door Aagje aan het echtpaar Nissen-Greeger.

De fremming in den Wisfel tusfchen deezzen Lande en *Frankryk*, hadt voor veelen zeer onaangename gevolgen. In deezze vondt zich ingewikkeld, de door haare Dichtwerken en Schriften beroemde ELIZABETH BEKKER Wed. WOLFF, die, ten Lande uitgeweeke, zich te *Trevoux*, in het Departement *l'Ain*, onthieldt. By monde van den Burger MERLIN van *Douay* deedt zy verzoek om onderftand, by wyze van leening. Deeze liet zich, ten haaren behoefte, in de Zitting der Conventie, den elfden van Louwmaand, op deezzen trant hooren. —
 „ Burgers! ik kom U, in naam van uw
 „ Comité van Publieken Onderftand
 „ fpreken, ten behoefte van eene vreemde
 „ de Republikeine, die vóór de Revolutie
 „ en onder de Regeering van het gruwelykfte
 „ Despotismus, de zaak des Volks heeft durven
 „ verdedigen, door haare Gefchriften en Daaden, en die thans,
 „ door de uitwerking eener noodzaaklyke
 „ Wet, in het geval zou zyn, van door gebrek
 „ te vergaan in de haakermat der Vryheid,
 „ indien gy haar niet te hulpe kwaamt.
 „ ELIZABETH BEKKER, geboortig uit
 „ *Pluifingen* in *Holland*, was de eerfte Apostel
 „ der Vryheid, toen deeze Godheid zweevende
 „ over *Europa* om haar begunftigd Volk uit te
 „ kiezen, het oog floeg op *Holland*, ftraks
 „ toonde de Burgeres BEKKER aan het Volk
 „ dier Gewesten deszelfs Regten, deszelfs verdrukking

„ en deszelfs ketenen. Zy befteedde haare
 „ leevensdagen, haare aanzienlyke goederen,
 „ haaren vlyt, kortom alles tot opbouw van eenen
 „ der Vryheid waardigen Tempel. Dan zy moest
 „ dien niet dan in *Frankryk* vinden. Onder den
 „ Tyran WILLEM moest zy gebannen worden,
 „ en zy werd het. Zy verliet welhaast het
 „ klimaat, dat haare Weldaaden onwaardig was,
 „ om dezelve onder ons te komen uitfporten, en
 „ BEKKER trok uit haar Vaderland om het doel
 „ van haaren Godsdienst te bereiken. In de
 „ maand Maart MDCCCLXXXI verlaat ELIZABETH
 „ BEKKER Wed. WOLFF, haar onwaardig Vaderland,
 „ dat haar verjoeg, haar van haar Fortuin beroofde,
 „ en zy komt zich nederzetten op het Territoir van
 „ *Trevoux*; aldaar bewerkfteltigt zy, het geen zy in
 „ haar Land,

171. Begin van het pleidooi om onderftand aan de geruïneerde fchrijfsters, gericht tot de Franfe Nationale Vergadering door de afgevaardigde Merlin, advocaat te Trévoux, 11 oktober 1794. Er werd een voorschot van 1200 livres uitgekeerd. Vertaling van de rede (met onjuiste toeschrijving aan Merlin de Douay) opgenomen in *Vaderlandsche historie*, ten vervolge van J. Wagennar, deel 28, 1802.

1794

26 februari: Chr. A. Nissen failliet verklaard; Wolff en Deken verliezen in een klap vrijwel hun totale vermogen van 32 500 gulden. Slechts tien procent hielden zij over, nèt genoeg om in Trévoux te blijven wonen. Wanneer door een nieuwe Franse wet het wisselverkeer met het buitenland wordt gestremd, raken Wolff en Deken in acute geldnood.

11 november: de advocaat Merlin uit Trévoux verdedigt als volksvertegenwoordiger van het département de l'Ain tijdens de zitting van de Nationale Conventie te Parijs

de belangen van Wolff en Deken; vraagt en verkrijgt voor hen een voorschot van 1200 livres.

1795

januari: de Fransen trekken Nederland binnen; Willem V vlucht naar Engeland; vestiging van de Bataafse Republiek. 8 juli: Betje Wolff verzoekt aan de Provisioneele Representanten van het Volk van Holland om uitkering van haar achterstallig predikantsweduwe-pensioen ten bedrage van 800 gulden; request wordt 5 november 1795 ingewilligd onder voorwaarde van repatriëring.

1796

7 augustus: Wolff en Deken ontvangen een paspoort te Trévoux, geldgebrek belet hen vooralsnog naar Nederland terug te keren.

Ja, Coosje, ik ben door het schurkachtig Bankroet van Nissen totaal geruïneerd, en leef thans van eenige edele Vrienden die ons bystaan. Wy hebben niets behouden dan, zo Zeeland betaalt, 600 a 700 f.; doch die betaalt niet, & wy hebben des eene nieuwe beproeving. Wat is het goed als men met Philosophie en Religie vroeg kennis maakt; ik geloof, dat, zo zy ons niet nu & dan een handje leende, ik het niet goed zond maken.

Betje aan Coosje Huet-Busken, [VIII-1798]

*Nog eens vaarwel, mijn Fransche vrienden!
Hoe roert dit scheiden mijne ziel!
Ik zie u aan door mijne traanen...
Nog eens, vaarwel, geliefd Trevoux!
Waar zijn, waar zijn die vijfpaar jaaren,
Die ik bij u heb doorgeleefd?
Zij zijn verdweenen als een schaduw!
Een droom, die nimmer wederkeert.*

Gedichten en liedjens voor het vaderland, 1798, p. 212 (W & D)

Burger Representanten! reeds meermaalen heeft de ondergeschrevene zig door Requeste vervoegt by de voorige Regeering, om het pensioen 't welke zy als weduw eens Predikants der Gereformeerde kerk, konde eischen, & ook genoot tot de Omwenteling te ontvangen, & het welk 's jaarlyks honderd guldens bedraagt; maar zulks is haar (de reden laaten zich gemakkelyk gissen!) altoos & volstrekt geweigerd.

Thans neemt zy, met hoop op een beter gevolg, nog eens de vryheid om ditzelfde billyk verzoek voor te stellen. Word dit haar toegestaan, dan moet zy hier byvoegen, dat zy zeedert het jaar 1787 niets van de Gecommitteerde Radden van Noord-Holland heeft ontvangen; dat haar dus, als Weduw eens Predikants toekomt, de som van 800 guldens.

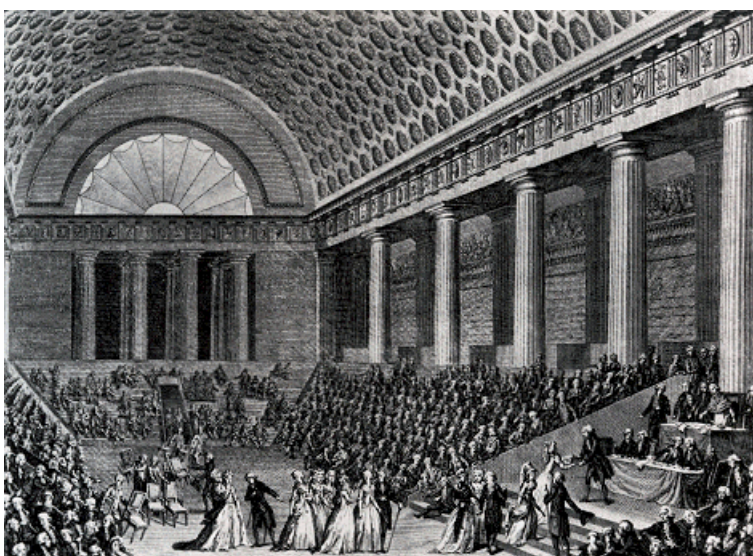
Betje aan de Provisioneele Representanten van het Volk van Holland, 8-VII-1795

Ik heb Vrankryk door nood geperst verlaaten, geruïneert door de papieren, zo als misschien zes of agt Millioenen ingezetenen. Maar ik verliet het met tranen van vriendschap, van dankbaarheid; er ging een weeklagen op toen wy vertrokken; dat afscheid roert my nog te sterk, om er meer van te zeggen, & nooit, neen, nooit, denk ik aan Vrankryk dan met weemoedigheid.

Betje aan Coosje Huet-Busken, [VIII-1798]

172. Coosje Busken, 1759-1841, 'uitverkore vriendin' van Betje en Aagje, echtgenote van Samuel Théodore Huet, Waals predikant in Vlissingen, grootmoeder van Conrad Busken Huet.

173. Ontvangst van een delegatie vrouwelijke kunstenaars door leden van de Nationale Vergadering te Versailles, 7 september 1789. Naar een tekening van Bord.

174, 175. Paspoorten van Betje en Aagje, uitgegeven te Trévoux op 7 augustus 1796, ruim een jaar voor hun vertrek naar Nederland.

redactie: P.J. Buijnsters, Hella S. Haasse en Daisy Wolthers, *Betje Wolff en Aagje Deken*

1797

september: Wolff en Deken keren in hun vaderland terug, financieel daartoe in staat gesteld door J.P.A. van Canter uit Wolvega. Zij nemen voorlopig hun intrek in de pastorie van Ds. Adrianus van Crimpen - gehuwd met Betje's nichtje Johanna Laurina ('Jansje') Teerlink - te Ossendrecht.

najaar: Wolff en Deken huren kamers op het Plein te 's-Gravenhage; moeten door vertaalwerk in hun onderhoud voorzien; hun eigen geschriften als *Cornelia Wildschut* vinden weinig aftrek meer.

1798

mei-juni: Wolff en Deken schrijven ter ondersteuning van het radicale Uitvoerend Bewind, dat door de staatsgreep van 22 januari aan de macht is gekomen, een tijdschriftje, de *Politique Afleider*.

zomer: reis naar Friesland; bezoek aan hun weldoener J.P.A. van Canter te Wolvega, aan wie hun in dat jaar verschenen bundel *Gedichten en liedjens voor het vaderland* is opgedragen; te Leeuwarden schildert Pieter C. Groenia hun portret in miniatuur.

1799

zomer: logeren vele weken op het Huis te Warmond bij de familie Van Leyden, die hen op allerlei manieren ondersteunt.

176, 177. Betje en Aagje in 1798 toen zij op uitnodiging van hun weldoener Jan Poppo van Canter, 1722-1800, in Friesland logeerden. Miniaturen door Pieter C. Groenia, 1798.

Wy hebben het thans verbaazend druk zo met schryven als Huisselyke bezigheden die de winter; voor lieden die geen dienstbouden hebben om tegen te zeggen: Gaat, en doet dat!, althoos vermeenigvuldigen, wil men geen zotte savante slordevodden

weezen en zich schuldig maaken aan die verwaarlozing zyner zaaken die zo wel gescheurde kleederen doet draagen als de Luiheid.

Aagje aan de weduwe J. Dóll, 3-XI-1800

Wy betuigen u dat wy tot schreyens toe bewoogen waaren, om dat wy in ider stuk Huisraad uw geheel gevoelig open hart voor ons zagen. Dat hart verdiend het voor het zelve aangenaam bericht, dat een oud Fries Heer, ons by zyn overleiden zyn Bibliotheek, en vyfhonderd guldens jaars, zo lang wy beiden leeven gemaakt heeft, 't geen inderdaad een groote steun is voor onzen ouden sukkelende dag waarin met schryven by na niets te winnen is, en de Auteurs zugten onder de inhaaligheid van laage, domme, baatzuchtige Boekverkopers.

Aagje aan Coosje Huet-Busken, 2-VIII-1800

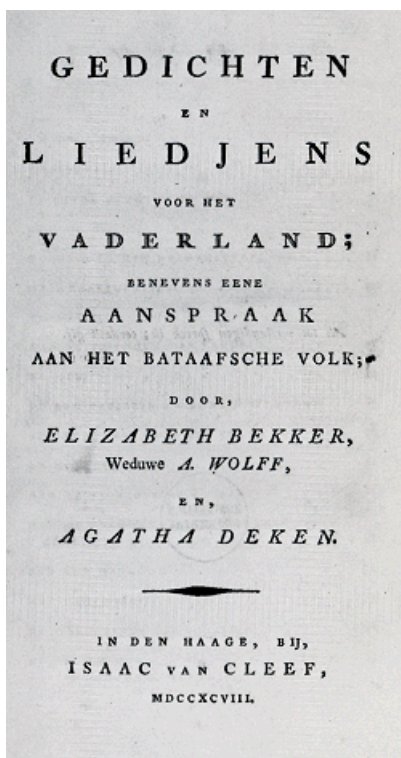
*Hij die, door de ongeschikte hand
Des Toevals, of van 't Onverstand,
Een post, waarvan hij niets kan weeten,
Is, onbezonnen aanbetrouwd,
En, onbeschaamd, dien post behoudt,
Verdient geen Patriot, maar dief van 't Land,
te heeten.*

Gedichten en liedjens voor het vaderland, 1798, p. 84(W & D)

Men kan niet zeggen dat hy van zyn schip een afgod maakte; men zou hem lasteren indien men hem van Friesche of Hollandsche kraakzindelykheid beschuldigde. In het huis van een filosoof kan het zo beestig morsig niet zyn als het in dezen cajuit was. De Bedden? - o myn vriend, geen vyf minuten hadden wy ons hoofd op dezelve nedergeleid, of het kleine vee wandelde zo parmantig over ons Lichaam, als onze Kapitein met zyne Domestieken op het verdek.

Aagje over de terugreis uit Friesland aan Volkert van der Plaats, 15-IX-1798

178. Een bundel gedichten van Betje en Aagje uit 1798.

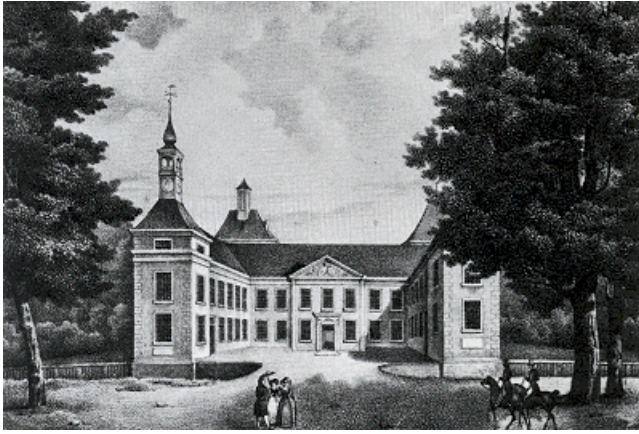
179. Het dorp Wolvega waar Betje en Aagje logeerden bij hun vriend Jan Poppo van Canter; zijn huis dat uitspringt in de rij links, staat bij het tweede boompje. Gravure.

180. Het Plein in Den Haag waar Betje en Aagje van 1799-1800 enkele kamers bewoonden in het tweede huis rechts van het huidige Ministerie van Defensie. Litho door A.P. van Langenhuijsen.

181. Kerk te Ossendrecht, met pastorie onder één dak, waar Betje en Aagje direct na hun terugkomst in Nederland, herfst 1797, hebben gelogeerd bij Ds. Adriaan van Crimpen, 1757-1802, en zijn vrouw Johanna Laurina Teerlink, dochter van Betje's enige zuster. Foto, 1961.

182. Het huis te Warmond van de familie Van Leyden. Litho door Jobard naar A. Howen.

1800

24 maart: dood van J.P.A. van Canter; legateert Betje Wolff 6000 caroliguldens, welk bedrag 21 maart 1801 wordt afgekocht voor een jaargeld van 500 caroliguldens aan Wolff en Deken samen.

mei: Wolff en Deken verhuizen naar de Spuistraat te 's-Gravenhage, waar zij in de woning van het echtpaar Weber het achterhuis betrekken.

1801

23 januari: kalfskoppartij ten huize van Jan Arnold aan het Westeinde in Den Haag; Betje en Aagje trakteren hun vrienden als dank voor alle trouwe hulp.

juli-augustus: verblijven negen weken in Zeeland en Brabant; heenreis op het jacht van de heer Loïzen, koopman te Vlissingen; bezoeken Ossendrecht (waar zij logeren bij de van Crimpens), Breda, Sas van Gent, Lillo en Antwerpen.

oktober: bij Betje Wolff manifesteren zich de eerste verschijnselen van het ingewands-carcinoom, dat haar leven voortaan tot een kwelling maakt. Aagje werkt nu voor twee.

1802

2 april: Ds. Adrianus van Crimpen uit Ossendrecht krijgt vervroegd emeritaat, verhuist nu met zijn vrouw naar Den Haag (adres: Nobelstraat), waar hij reeds op 19 april komt te overlijden.

mei: Wolff en Deken gaan inwonen bij Jansje Teerlink, weduwe A. van Crimpen, op het adres Herderinnenstraatje pand 437 (thans nr. 22) te 's-Gravenhage.

183. De Nationale Vergadering van de Burger Represanten in Den Haag, 1 maart 1796. Gravure naar en door G. Kockers.

Maar hebben wy een Naatie? Ach, zo het land met redenvoeringen, Bals, Dinees en Soupees te redden is, dan zullen wy weldraa weder een groot volk worden. Ik weet het, wy kunnen zonder koophandel niet bestaan, maar nog minder zonder onderlinge Liefde, maatigheid, spaarzaamheid, eerlykheid en vlyt. Dan genoeg hier van, wy kunnen hier over niet verschillen. Lieve beste Heintje, hoe Gy ook denken moogd, blyft patriot, bemin en werk voor uw Vaderland.

Aagje aan Mr. H. Vollenhoven, 16-XI-1801

't Zou jammer zyn, dat wy niet geruïneerd waaren; want dan hadden wy nooit geweeten, welk een schat van deelneemende vrienden & onbekende weldoeners wy hebben. O, dit gaat alles te boven!

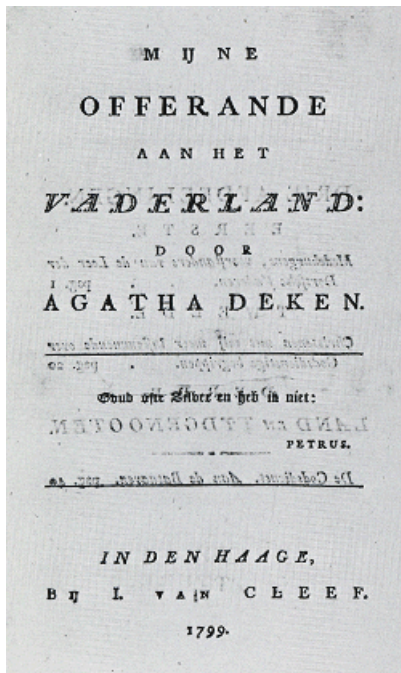
Betje aan Mr. H. Vollenhoven, 23-I-1801

Zeeker is het dat wy zeer treurige tyden beleeven, zeeker dat ons Vaderland ten val neigd, zeeker dat onze Fransche Broeders ons geld kosten; maar dit zouden de Engelschen ons ook doen indien zy onze Bondgenooten waaren, en het geen nog meer zegd: Vrankryk, Engeland, zouden door ons niet minder worden uitgeput, indien zy de zwakke, wy de magtige Bondgenooten waaren; de door de Deugden onzer Vaderen overwonnene Coloniën zyn daarvan de treurige bewyzen. Elke Negerslaaf is het zegel aan deeze den Mensch onteerende Waarheid.

Aagje aan Coosje Huet-Busken, 8-I-1801

Ik heb haast geen tyd om myne - met permissie by 't kostelyke eeten - myne nagels te knippen. Niet dat ik keunegin van Baratana geworden ben; maar omdat ik, zal ik nog een duitje verdienen, moet vertaalen dat ik kikhals.

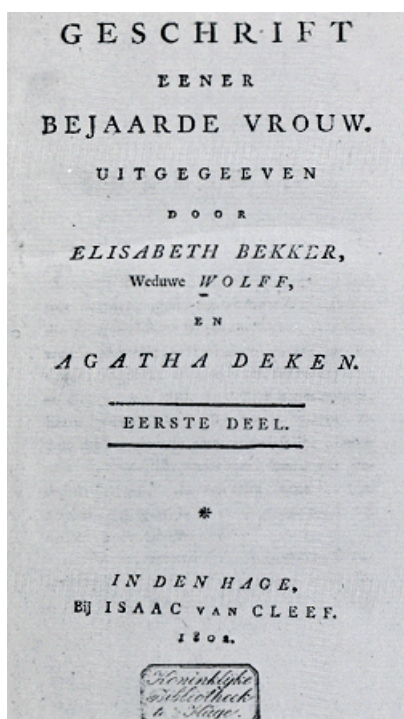
Betje aan Mr. H. Vollenhoven, 24-VI-1800

184. Een dichtwerk van Aagje uit 1799.

185. Vertaling van de Déclaration des droits de l'homme et du citoyen van 26 augustus 1789. Gravure door L.A. Claassens, 23 juni 1793.

186. Verdichte mémoires van Betje en Aagje in twee delen, 1802.

1804

5 november: dood van Betje Wolff; wordt 10 november begraven op *Ter Navolging* in Scheveningen (thans gemeente Den Haag).

187. Mr. Maurits Cornelis van Hall, 1768-1858, 'uitverkoorne onder de uitverkoorene', vriend uit de Haagse jaren. Gravure naar en door R. Vinkeles.

188. Een gedichtenbundel van Aagje.

't Is nu haast 23 jaar, dat Aagtje & ik vriendinnen en huisgenoten waren, & dit heeft ons zo zeer bevallen dat wy geen grooter verdriet kunnen vooruitzien dat dat zy my of ik haar waarschyndelyk zal overleven.

Betje aan Mr. H. Vollenhoven, 23-III-1800

het geen meer tot lof van onze sexe strekt is, dat wy, naar eene, byna vyfentwintigjarige te zaamenwooning, nog zo grootsch op elkanders roem zyn, als het Engelsche Ministerie, op des zelfgrooten Staatsman Pit, en de Fransche Republiek op Haaren Bonnaparte.

Aagje aan de uitgeefster Dóll, 8-XII-1800

Juffrouw Doll krygt my niet meer; & van Hall, die alles voor my had opgelopen & geconditioneert, vloekt struiken uit den grond, wyl zy my te leur stelde; ik, die om het lieve brood zit te vertaalen, dat ik groen en blaauw word & zonder goede menschen het niet zoude redden, te meer daar Aagt meest altoos in doktors handen is en voorleden jaar in de 60 f verdoctord heeft. C'est egáál, zeid de Engelschman; ik hou, even als de Zeeuwsche leeuw, al worstelend het hoofd booven, & zal toonen dat in deezen bespiegeling betrachtig is.

Jonge wat ben ik in myn tuin omdat ik zo al zachtjes naar myn eeuwig huis pampel, & rusten zal van al den arbeid die ik onder de zonne heb gearbeid. Gy gelooft niet welk eene milionaire ik ben in teleurstellingen & ondervindingen. Het resultaat, daar uit getrokken, is - 't is alles wiske de waaske, en niet waard dat een wys mensch daar zyn hoofd meede breekt.

Betje aan Mr. H. Vollenhoven, 13-VI-1800

Indien de elende myner vriendin niet zo groot en haar schreeuwen, kermen en Brullen, zoude ik wel moogen zeggen, niet zo zonder tusschenpoozing was, ik had al lang myne poogingen aangewend, om u een vaersje voor uwe Almanack te zenden.

Aagje aan de dochter van de weduwe J. Dóll, 28-VI-1804

 Mijn Heer en Heer!
 Naar in geen ander Licht zij mijn hart te beschouwen,
 in die betrekking Jij en ik en mijn dekenning
 en troost, daar beiden alomten en alomten bevestigd
 mijnne dierbare vrienden naar een ding dat alomten
 zijn, niet alleen ten verstande maar ook de geest
 giet van een schier in de Wang en Wang de Wang
 te verlossen, hij Wang Wang Wang Wang
 een uur en half twee, kevenontvuldig van heten
 meinsig deel hield en keven te keven anderszins
 hij is het Wang Wang Wang Wang
 De Wang Wang Wang Wang Wang Wang
 te verstaan en den Wang Wang Wang Wang
 dat hij is het Wang Wang Wang Wang
 Daar heb mijn Wang Wang Wang Wang
 lieve Wang Wang Wang Wang Wang Wang
 aan Wang Wang Wang Wang Wang Wang
 H. J. J. J.
 5 Nov 1804

189. Brief van 5-XI-1804 van Aagje aan Mr. M.C. van Hall over de dood van Betje op 5 november 1804. Negen dagen later deelt een nicht van Betje, de weduwe A. van Crimpen geb. Teerlink, aan Van Hall mee dat ook Aagje is gestorven.

1804 (vervolg)

14 november: dood van Aagje Deken; wordt 16 november in hetzelfde graf als Betje Wolff begraven. Het graf is in 1852 geruimd; hun gebeente is toen geborgen in verzamelgraf nr. 100, waarboven in 1895 een gedenksteen werd aangebracht.

190.191. Betje en Aagje. Stippelgravures door L. Portman volgens tekening van A. Teerlink naar de portretminiaturen van Pieter C. Groenia, 1805.

Denk nooit aan Betje Wolff of denk aan Aagje Deken.

Betje aan J.E. Grave, 16-X-1776

192. Verzamelgraf op Ter Navolging te Scheveningen, de eerste om hygiënische redenen buiten de stad aangelegde begraafplaats in Nederland. Foto Joop Scheltens, 1975.

Overzicht der afzonderlijk verschenen werken van Betje Wolff en Aagje Deken*

Gedrukte werken van Elisabeth Wolff-Bekker

1763	Bespiegelingen over het genoeg
1764	s'Lands vreugde groet aan zyn Door-luchtigste Hoogheid Willem den Vyfdén, Prinse van Oranje en Nassau, enz. enz. enz. <i>Robert Blair</i> Gedachten over het graf
1765	Eenzame nacht gedachten, over den slaap en den dood <i>d'Oxenstirn</i> Gedachten over verscheide onderwerpen Bespiegelingen over den staat der rechtheid
1766	Vlissings vreugd by de aankomst zyner Doorluchtige Hoogheid Willem den Vyfdén; Prince van Oranje en Nassau, enz. enz. enz. Een nieuw scheeps lied, gemaakt ter eere zyner Doorluchtige Hoogheid onzen dierbaaren erf-stadhouder, Willem den Vyfdén, Prince van Oranje, enz. enz. enz.
1769	Walcheren, in vier gezangen De Nederlandsche vrijheid, aan der Corsen generaal Pascal Paoli
1770	De Nederlandsche vryheid, aan de Deugd; haar het beeld des grooten Pascal Paoli aanbiedende <i>William Craig</i> Het leeven van Jezus Christus
1771	Lykzang, Ter gedagtenisse van den Weledelen Gestrengen Heere, den Heere Mr. Hermannus Noordkerk

* Voor uitvoerige bibliografische gegevens raadplege men P.J. Buijnsters, *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken*, 1979

- 1772 Zedenzang, aan de menschenliefde, by
het verbranden des Amsteldamschen
Schouwburgs
De onveranderlyke Santhorstsche
geloofs-belydenis
De menuet en de dominees pruik
Lier- veld- en mengelzangen
- 1773 *De Maupertuis* Zedekundige
verhandeling over het geluk
Jacoba van Beieren aan Frank van
Borsselen
Samen met haar man Ds. A. Wolff
Aanspraak en gedicht aan zyne
Doorluchtige Hoogheid Willem den
Vyfdén, Prince van Oranje, enz. enz. enz.
- 1774 Brief aan mynen Heere, Den Heere Mr.
Hendrik Vollenhoven, en de Wel Edele
Jongvrouwe Catharina Johanna van
Beeck, By gelegenheid van hun Eds.
Echtverbintenis, plegtiglyk voltrokken,
den 20sten van Sprokkelmaand, des jaars,
MDCCLXXIV
Aan mynen geest
De ongelukkige morgen; Datheniana
Diderot De natuurlyke zoon, of De
beproevingen van de deugd
- 1775 *Destouches* De jongeling op de proef
De Bekkeriaansche dooling op eene
geheel nieuwe wyze, dat is,
proefondervindelyk, wederlegd
Arnold Geesteranus aan Maria van
Reigersbergen, echtgenoote van Mr.
Hugo de Groot. Enz.
- 1776 Brieven van Constantia Paulina Dortsma,
oudste dochter van wylen den Heere
Paulus Dortsma, licentiaat in het
Kerkelyke en Waereldlyke Regt;
Geschreeven aan haare Nigt Scriblera van
Utrecht
Lierzang, aan Mevrouw Mevrouw Maria
vander Mieden geb^{te} Cardinaal, by haar
Ed: herstelling uit eene smartelyke ziekte
- 1777 Holland, in 't jaar MM,CCCC,XL
- 1778 Beemster-winter-buitenleven
De vryheid, aan den Raad en de Burgery
der stad Vlissingen

- 1779 Proeve over de opvoeding, aan de
Nederlandsche moeders
J.G. Raff Aardrykskunde, voor kinderen
(2 dln)
- 1780 Aanhangzel, op den 1. druk van de
Proeve over de opvoeding
- 1782/83 *Mevrouw de Gravin de Genlis* Adele en
Theodoor, of Brieven over de opvoeding
(3 dln)
- 1783 *Alexander Pope* Proeve over den mensch,
zedelyke proeven, en oordeelkunde
Het nut der vooroordeelen
- 1784 De natuur is mijne zanggodin
Vrouw Snaversnel: volksliedje
- 1785/86 Mengel-poëzy (3 dln)
- 1786 *J.L.E. de Pouilly* Theorie der aangenaame
aandoeningen
Aan het vaderland
Aan de vaderlandsche burgers
Vrijheid blijheid: vaderlandsch dichtstuk
- 1786/88 *Mevrouw de Genlis* Het schouwtooneel
voor jongelieden (4 dln)
- 1787 Aan de Amsteldamsche burgers, Op den
zesentwintigsten February, MDCCLXXXVII
[*L.F.P. Tardieu d'Esclavelles, marquise
d'Épinay*] De gesprekken met Emilia (2
dln)
- 1790 *B.J. Frossard* De zaak der negerslaaven,
en der inwooneren van Guinée;
ingeleverd bij het gerichtshof der
gerechtigheid, van den godsdienst, en der
staatkunde; of, Historie van den handel,
en de slavernij der negers; bewijzen van
derzelver onwettigheid; middelen om die
te vernietigen, zonder de colonien, of de
colonisten te benadeelen (2 dln)
Marcus Tullius Cicero (naar Chr. Garve)
Verhandeling over de menschlijke pligten
- 1791 [*Madame Beccary*] De gevaaren van den
laster; in eene briefwisseling tusschen
Miss Fannij Springler, en haare vrienden
- 1798/99 [*Richard Graves; ten onrechte
toegeschreven aan T.*] *Smollet* De
geestelyke Don Quichot, of Het

- zomer-reisje van Geoffroy Wildgoose (3 dln)
- 1799 [Hyppolite Clairon] Gedenkschriften van Hyppolite Clairon, en Aanmerkingen over de tooneelkunde. Gevolgd door De wijsgeerige aanmerkingen over het treurspel van den beroemden Fontenelle
- 1800 [Richard Cumberland] Henry (4 dln)
[Christoph Friedrich Nicolai] Vertrouwde brieven van Adelheid B** aan haare vriendin Julie S**
Mevrouw de Genlis De kleine La Bruyere, of Karakters en zeden der kinderen onzes tijds. Dit werk is opgesteld, om in de opvoeding van kinderen van twaalf of dertien jaaren gebruikt te worden, uitgenomen de tien laatste hoofddeelen, die geschikt zijn voor lieden van de groote waereld
- 1801/02 *Mevrouw de Genlis* De twee moeders of De laster (3 dln)
- 1804 [C.B.E. Naubert-Hebenstreit, ten onrechte toegeschreven aan] Veit Weber Herman von Unna en Ida, of Tafereelen uit de geschiedenis der geheime gerechtshoven ten tyden der XIV en XV eeuw (2 dln)
- Ongedateerd
Zendbrief Elisabeths, welken zy gezonden heeft aan Cornelius, bygenaamt de strengen, enz.

Gedrukte werken van Aagje Deken

- 1773 Lykzang, op het afsterven van den Heere Jan Wagenaar, eersten clercq ter secretarye en historiebeschryver der stad Amsteldam, Aldaar overleeden op den eersten, en begraaven den zesden van Lentemaand, MDCCLXXIII
- 1775 Op het eeuwgetyde van het Weeshuis der Collegianten, binnen Amsteldam Deelneeming in den rouw der Hervormde Gemeente te Amsteldam, by het treffend verlies van haaren veelgeliefden leeraar, den Welëerw. en Geleerden Heere Johannes Henricus Westerhoff [samen met Lykzangen van vier andere auteurs] *Samen met Maria Bosch* Stichtelyke gedichten
- 1781 Brief van A. Deken
- 1786 Traanen gestort by het overlyden van den uitmuntendsten dichter Jacobus Bellamy, in den bloei zyns levens gestorven; elf Maart MDCCLXXXVI binnen Utrecht
- 1787 De voorrechten van het Christendom, de middelen, ter zyner oprichting gebeezigd, overwaardig
- 1799 Mijne offerande aan het vaderland
- 1800 Aan den schrijver der aanmerkingen, in de Nieuwe Vaderlandsche Bibliotheek, IV. deel, No. 2. over mijn werkje, genaamd: Mijne offerande aan het vaderland
- 1804 Liederen voor den boerenstand Christelijke gezangen en liederen [*van de 150 gezangen leverde Aagje er 74*] Iets voor ouderen en kinderen

Gedrukte werken van Elisabeth Wolff-Bekker en Aagje Deken samen

1777	Brieven
1778	Aan den Heere Gerrit van der Jagt, en Mejuffrouwe Maartje Jantjes, bruidegom en bruid [opgenomen in een aan dit paar gewijd bundeltje Huwlykszangen]
1779	Het nut der Vaderlandsche Maatschappye van Redery en Koophandel, opgerecht te Hoorn Nederlands verpligting tot het handhaaven der nuttige maatschappyen en genootschappen in ons vaderland
1780/81	Brieven over verscheiden onderwerpen (3 dln)
1781	Onderwyzend gesprek, over het geloof en de zedenleer der Christenen; ook geschikt naar de bevatting van den gemeenen man Economische liedjes (3 dln)
1782	Twaalf leerredenen en eenige gebeden, ten gebruike van den gemeenen man Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart (2 dln)
1784	Fabelen [<i>bewerkingen van fabels door Jean de la Fontaine en vele anderen</i>]
1784/85	Historie van den Heer Willem Leevend (8 dln)
1787/89	Brieven van Abraham Blankaart (3 dln)
1789	Wandelingen door Bourgogne
1793/96	Historie van Mejuffrouw Cornelia Wildschut; of, De gevolgen der opvoeding (6 dln)
1798	Gedichten en liedjens voor het vaderland; benevens eene aanspraak aan het Bataafsche volk
1802	Geschrift eener bejaarde vrouw (2 dln)

Geschriften over Betje Wolff en/of Aagje Deken

- 1784 *Lieve van Ollefen* Het riete kluisje van mejuffrouw Elisabeth Wolff, geb. Bekker, op Lommerlust, in de Beverwyk; het verblyf dier dichteresse, en van haare vriendinne, Agatha Deken
- 1805 *J. Konijnenburg* Lofrede op Elisabeth Wolff, geb. Bekker, en Agatha Deken
- 1862 *H. Frijlink* Elisabeth Wolff, geb. Bekker, en Agatha Deken, zoo uit hare geschriften als uit andere bescheiden geschetst
- 1863 *H. Frijlink* Bijvoegsels en verbeteringen
- 1880 *J. van Vloten* Elisabeth Wolff, Geb. Bekker. Levens- en karakterbeeld eener groote vaderlandsche vrouw en schrijfster
- 1884 *R.H.J. Gallandat Huet* Van en over Betje Wolff
Johs. Dyserinck Hulde aan Betje Wolff en Aagje Deken
- 1885 [*Willem van der Os*] Catalogus der tentoonstelling van boeken, handschriften, portretten enz. betrekking hebbende op Elisabeth Wolff geb. Bekker en Agatha Deken, gehouden te Vlissingen bij de onthulling van het gedenkteeken op 23, 24 en 25 Juli 1884
- 1895 *J. Dyserinck* Tentoonstelling van handschriften, boeken, portretten enz. van Elisabeth Wolff en Agatha Deken gehouden te 's-Gravenhage bij gelegenheid der onthulling van den gedenksteen ter harer eere op het kerkhof 'Ter Navolging' te Scheveningen. Catalogus
- 1898 *H. Chr. H. Moquette* Over de romans van Wolff en Deken, beschouwd in verband met de romantische scheppingen van Richardson
- 1904 *Editie van Dr. Joh. Dyserinck* Brieven van Betje Wolff en Aagtje Deken

1913	<i>Johanna W.A. Naber</i> Betje Wolff en Aagje Deken
1915	<i>A. de Vletter</i> De opvoedkundige denkbeelden van Betje Wolff en Aagje Deken
1919	<i>H.C.M. Ghijsen</i> Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haar tijd
1936	<i>Erwin Petri</i> Englische Einflüsse bei Elisabeth Wolff und Agatha Deken
1949	<i>H.A. Höweler</i> Archivalia betreffende Aagje Deken, Betje Wolff en personen uit haar kring
1951/57	<i>H.J. Vieu-Kuik</i> Het gebruik van Franse woorden door Wolff en Deken (2 dln)
1954	<i>H.C.M. Ghijsen</i> Dapper vrouwenleven, Karakter en levensbeeld van Betje Wolff en Aagje Deken
1954	<i>P. Minderaa e.a.</i> Boeket voor Betje en Aagje [<i>P. Minderaa en Ina van der Liet</i>] Betje Wolff en Aagje Deken. Tentoonstelling bij de herdenking van hun 150e sterfdag
1956	<i>H.J. Vieu-Kuik</i> Anonieme geschriften van Betje Wolff in het tijdschrift 'De Rhapsodist' (1770-1772)
1971	<i>P.J. Buijnsters</i> Sara Burgerhart en de ontwikkeling van de Nederlandse roman in de 18e eeuw
1979	<i>P.J. Buijnsters</i> Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken

Vindplaatsen

Amsterdams Historisch Museum

40, 69

Archief Gemeente Amsterdam

24, 26, 27, 28, 32, 37, 90, 112

Archief Gemeente 's-Gravenhage

74, 180

Archief Gemeente Haarlem

129

Archief Gemeente Leiden

182

Archief Gemeente Rotterdam

14

Archief Gemeente Vlissingen

3, 4, 9, 12, 16, 19, 20, 63

Archief Gemeente Weststellingwerf

179

Archives Départementales de L'Ain, Bourg-en-Bresse

174, 175

Atlas van Stolk, Rotterdam

29, 51, 62, 65, 70, 79, 86, 101, 104, 108, 109, 110, 111, 131, 132, 142, 143,
144, 145, 146, 148, 149, 152, 153, 154, 183, 185, 187

Bibliotheek Gemeente Rotterdam

103, 107, 147, 188

Bibliotheek Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, Leiden

184

Bibliotheek van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des
Boekhandels, Amsterdam

156

Bibliothèque Nationale, Parijs

167, 168, 169, 173

Collectie Buijnsters-Smets, Nijmegen

15 (de foto naar de originele tekening waarvan de vindplaats niet bekend is),
23 (de foto naar het originele portret waarvan de vindplaats niet bekend is) 96,
176 en 177 (foto's naar de originele miniaturen die uit het Polderhuis van het
Waterschap de Beemster onvreemd zijn tijdens de restauratie van het Museum
Huize Betje Wolff in Midden-Beemster)

Collectie Mr. J.J. Canter Cremers, Rotterdam

76

Collectie G. Gallandat Huet, Bloemendaal

80, 172

Collectie Guépin, Amstelveen

161

Collectie Familiearchief Honig (Symon Honig, Arnhem)

30

Collectie Jhr. Mr. H.P. van der Mieden, 's-Gravenhage

82
 Collectie Six, Amsterdam
 33
 Collectie I. Valentin Smith, Trévoux
 157, 158
 Collectie Prof. Jhr. Dr. P.J. van Winter, Groningen
 35
 Gemeente Arnemuiden
 55
 Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage
 39, 83, 95, 117, 130
 Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage
 10, 13, 18, 21, 22, 25, 31, 34, 36, 41, 43, 48, 49, 53, 54, 57, 59, 60, 61, 64, 68,
 71, 72, 73, 75, 77, 81, 87, 93, 94, 98, 99, 100, 102, 105, 106, 114, 115, 116,
 119, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139,
 140, 141, 150, 159, 160, 165, 166, 171, 178, 186
 Letterkundig Museum, 's-Gravenhage
 7, 78, 89, 113
 Museum Meermanno Westreenianum, 's-Gravenhage
 6
 National Portrait Gallery, Londen
 11, 118
 Nederlands Hervormde Kerk, Ossendrecht
 181
 Provinciale Bibliotheek van Friesland, Leeuwarden
 164, 170
 Prentenkabinet van de Rijksuniversiteit, Leiden
 52, 190, 191
 Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem
 1, 2, 44, 45, 46, 47, 85, 97, 122, 151
 Rijksarchief in Zeeland, Middelburg
 5, 8
 Rijksmuseum, Amsterdam
 58, 66, 162
 Rijksprentenkabinet, Amsterdam
 50
 Rijksuniversiteit, Leiden
 42
 Joop Scheltens, Amsterdam
 163, 192
 Universiteitsbibliotheek, Amsterdam
 38, 88, 91, 92, 155
 Universiteitsbibliotheek, Leiden
 189
 Westfries Museum, Hoorn
 84
 Zeeuws Museum, Middelburg
 17, 56

Verantwoording

Voor de verleende medewerking bij de totstandkoming van dit Schrijversprentenboek is aan elk der hiernaast genoemde particulieren en instellingen veel dank verschuldigd.

De in dit Schrijversprentenboek opgenomen citaten zijn ontleend aan de oorspronkelijke boekwerken en aan *Brieven van Betje Wolff en Aagtje Deken*, met aantekeningen van Dr. Joh. Dyserinck, 's-Gravenhage, 1904.

Tenzij uitdrukkelijk anders vermeld zijn de afbeeldingen in dit Schrijversprentenboek vervaardigd naar achttiende-eeuwse originelen. De naam van de maker alsook het jaar van ontstaan is, indien bekend, vermeld in het bijschrift. Met het oog op de plaatsruimte is afgezien van toevoegingen als anoniem, z.n., z.j.